

KEMÉNY FERENCZ

A

BÉKE-PROBLÉMA MEGOLDÁSÁNAK

EGYIK MÓDJA.

BUDAPEST, 1900

LAMPEL RÓBERT (WODIANER F. ÉS FIAI) CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVKERESKEDÉSE
VI., Andrásy-út 21. sz.

HORNÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA.

Ára 1 korona 50 fillér.

TÜRR ISTVÁN

TÁBORNOK ÚRNAK
A VILÁGBÉKE ÉS AZ EMBERSZERETET
NAGY MAGYAR APOSTOLÁNAK
HÓDOLATA JELÉÜL
AJÁNlja E SZERÉNY KÍSÉRLETET

A SZERZŐ.

Und das Wohl der ganzen Welt
Ist's, worauf ich ziele.
Goethe: „Tischlied“.

B e v e z e t é s .

1. Ha nem is állíthatjuk, hogy az örök béke eszméje egykorú az emberiséggel, való igaz, hogy nem mai keletű s eredete jó néhány évszázaddal előbb keresendő.¹ Ámde e helyen még csak futólagosan sem foglalkozunk a kérdés történeti részével, melyre bármely encyklopaedia megadja a kívánt felvilágosítást, hanem eddig s főleg nálunk kevésbé ismert adatok és források felhasználásával inkább az újabb és legújabb fejleményeit adjuk azon világraszóló mozgalomnak, melyet a békeegyesületeknek és a békecongressusoknak tervszerűen szervezett és kitartóan működő tevékenysége, legutóbb pedig II. Miklós czárnak 1898. augusztus havában közzétett leszerelési kiáltványa tűztek napirendje.

E sorok írója még jóval a Magyar Békeegyesületnek 1895. decz. havában történt megalakulása előtt foglalkozott e kérdéssel, egy 1888-ban' francia nyelven megírt pályaműben, mely jelen tanulmánynak gerinczét képezi.

Tekintettel az azóta lefolyt 10 év eseményeire, a szerző az ügy érdekében eredeti dolgozatának inkább csak lényegét és vezéreszméjét őrizte meg, de tartalmát alkalmi jegyzetekkel egészíti ki és bővíti, s a mozgalmat az általa képviselt irányban s részben az illető fejezetekhez csatolt „Függelék“-ben vezeti el napjainkig, kimerítő repertorium kíséretében, a mi az érdeklődőknek a kérdés további tanulmányozását megkönnyíti.²

¹ L. Dr. L. Stein: Das Ideal des „ewigen Friedens“ und die soziale Frage (Berlin 96.), Ursprung der Idee 2. 1. f.

² A magyar vonatkozású adatokat * jellel tettem szembe-tűnővé. — Rövidítések: *DWN.* = „Die Waffen nieder!“ Monatsschrift

A mi a csár javaslatának lényegét illeti, mi teljesen elfogadjuk jóhiszeműségét, de e jámbor óhajtástól csak múló eredményt, helyesebben hatást várunk, Az a tény, hogy a világ leg-hatalmasabb fejedelme *hisz* a békében, kell, hogy mély hatással legyen az egész emberiségre, főleg a hitetlenekre, kik ezentúl gúnyolódásaikkal is óvatosabbak lesznek. Szóval hatalmasabb, becsesebb *béke-reklám*, jelentősebb propaganda-eszköz alig képzelhető, de ennél több nem igen. Mert íme a már is jelentkező kétség, széthúzás, tartózkodás stb. bizonyítják, hogy *egy* ember, még ha egyike a leghatalmasabbaknak is, e téren maradandót nem alkothat. Itt a számbavehető egység nem az embernél, hanem az *emberiségnél* kezdődik, a mi egyúttal a megoldásnak egyedül helyes és lehetséges módjára is utal: minden emberbe s minél korábban kell a béke és az emberség iránti hajlamokat beojtani, mert az, a mi idővel ebből fejlődhetik, már nem utópia. A csár békejavaslata a békemozgalom *történetét* egy ritka szép lappal gazdagította, de a gyümölcsöt nem érlelte meg (Ezen eszmélánczolat bővebb megokolását l. a Rómában megjelenő „*Progresso*“ ez. katonai folyóirat 1899. jan. számában közzétett levélben a 25. és 31. lapon).

E helyen nem igen foglalkozhatom részletesen ezen világraszóló fejedelmi eszmével, mely alig néhány nap leforgása alatt saját magának óriási irodalmat teremtett és még gyorsan élő és feledő korunkban is jósokáig vezércsillag és melegítő napként fog uralkodni a nemzetközi békemozgalom egén. Csupán néhány röviddebb megjegyzésre és tanulságra szorítkozom, melyek a napi sajtó figyelmét elkerülték. Pedig a sajtó, csekély kivétellel (ők tudják s mi sejtjük, hogy miért) vajmi kevésbé pártolta a békebarátok törekvéseit, melyek iróniájának oly hálás tárgyat nyújtottak. A sajtó, mondom, most egy csapásra s osztatlanul dicsőítette a csár kezdeményezését s a zszurnalisták, valóságos béketudósoknak bizonyultak a — laikusok előtt. A dolog érdemétől el is tekintve, talán nem felesleges arra emlékeztetni, hogy analóg törekvéseknek a régiebb korszakokban sem vagyunk híján,¹ de

für Förderung der Friedensbewegung, herausg. v. Baronin Bertha v. Suttner (Pierson's Verlag. 1899. VIII. évfolyam). — ö. b. = örök béke.

¹ A „*Deutsche Rundschau*“ 1886. évi 47. köt. 64. lapján olvasuk, hogy 1818-ban I. Miklós csár is komolyan foglalkozott a béke-

azon méltán csodálkozhatni, hogy senkisésem gondolt egy oly kezdeményezésre, melynek a közel szomszédban mi kortársak voltunk tanúi; erről szól következő feljegyzésem: „Bécsben 1876-ban az országgyűlés (Reichsrat) tagjaiból alakult leszerelési bizottság saját kezdeményezéséből összeült és arról tanácskozott, hogy mi módon lehetne még ugyanazon évben egy képviselőkből alakított nemzetközi értekezletet összehívni, mely a leszerelési kérdéssel foglalkoznék. Az előkészítő tanácskozások a bécsi község-tanácsban 1878-ig húzódtak“.¹

2. *A pályakérdés története* Az 1888. év január havában Moneta E. T., a kiváló olasz publiczista és békebarát hosszabb levelet intézett az *Union Lombarde* elnökségéhez, melyben utalva a béke eszméjének múltjára és hagyományaira Olaszországban, 500 frankot ajánl fel azon pályamű jutalmazására, mely legjobban oldja meg a következő kérdést: „*azon főbb okok, melyek az európai biztos és tartós békének kialakulását eszmével, mi közben egy „Szent szövetség“-re gondolt, mint a nemzetközi viszályok elintézésének fórumára.* — V. ő még: Kant und dér Czar, v. Prof. L. Stein-Bem (Harden's Zukunft 1898. okt. 15.) — Kantnak „*Zum ewigen Frieden*“ ez. munkájával behatóan foglalkozik Dr. Medveczky Fr. „A nemzetközi jog, elmélete Kant philosophiája szerint“⁴ ez. értekezésének 18.1 és f. (Értekezések a társad, tudományok köréből, VII. köt. 1. sz. 1881, 36 lap). A ezári manifesztum mély hatását talán legjobban az bizonyítja, hogy még a katonaság (olasz) is mellette nyilatkozott; v. ö. Fabio Ranzi e című munkáját: *La proposta dello czar e Vinchiesta sulla pace e il disarmo* (Róma, 1898, 88 l., ismert. N. Fr. Pr. jan. 17. e. 1.) — W. Th. Stead, kiváló angol publiczista, egy nemzetközi békezarándoklás ügyében külön heti lapot indított: „*1 Var against war a chronicle int. crusade of peace*“, melynek 1. száma 99 jan. 13. jelent meg. De ennek is csak muló, külső hatást jósolhatunk. — Les précurseurs de la paix pár Jules Bois (La Revue blanche, 1898 szept. 15.). — H. Dunant: La proposition de S. M. L'E. Nicolas II. (19 p in 4“).

¹ Utalások korábbi lefegyverező indítványokra és mozzalmakra. Boyer képviselő ált. lefegyv. indítványa a francia parlamentben (87. jan). A pápa encyklikát tervez (N. Fr. Pr. 88. nov. 20. és P. N. 90. márcz. 23). Jules Simon terve (P. Ll. 90. jan. 23), Bonghi javaslata (N. Fr. Pr. 90. jún. 19.). Továbbá: Egyet. 88. júl. 19., P. Ll. 90. aug. 7., Bp. H. 92. jún. 28., stb. stb.

² *Rapport de la commission d'examen á la paix et Uarbitrage intemational. Modéne 1890, 85 p.* — E jelentés olasz nyelven is megjelent — *Relazione della commissione esaminatrice etc.*“ czimmel (Milano, 1890.).

dályozták, és mélyek a legalkalmasabb eszközök és módok arra nézve, hogy a béke a lehető legrövidebb alatt diadalmaskodjék?

A megnevezett egyesület a felajánlott pályadíjat 1000 frankra egészítette ki és 1888. december 31-iki határidővel nemzetközi pályázatot hirdetett olasz v. francia nyelven írott művekre v. kéziratokra. A kiváló szakferfiakból álló bíráló bizottság nagy gonddal bírálta meg egyenként és hasonlította össze az egész világból beérkezett *negyven* pályaművet, melyet Összefoglaló ítélet kíséretében 3 csoportba sorozott; s noha a kérdés teljes megoldását egy műben sem látta megvalósítva, a pályadíjat több igen érdekes dolgozat között osztotta meg, másokat elismeréssel jutalmazván. E sorok írójának francia nyelvű pályaművéről, mely jelen közlemény legterjedelmesebb és tulajdonképeni tárgyát képezi, a bíráló bizottság t. k. így emlékezik meg (1, *Rapport* p. 30—40): „Tervezte egy bölcséleti és társadalmi műnek, melynek szerzője sok tudással nyomozza a nemzetközi jog elméleteit a népek közti viszonyok szabályozására. A nemzetköziség fogalmának terjedése után jelzi a nemzeti eszme és az álhazafiság túlhajtásait, mint megannyi forrását az idegenek gyűlölségének és az állandó háborúskodásnak és versenygésnek . . . Szerző gyökeres reformokat ajánl a nevelésben, hogy az emberek gyermekségüktől kezdve a humánus eszmékhez hajoljanak. A közművelődés és intézményeinek egyetemes jellegéből indulva ki. a nevelésnek inkább nemzetközi alakot óhajtana adni, mely az elkülönítést kizárná s ennek helyébe emberséges érzelmeket és kölcsönös türelmességet állítana

Maga a pályamű, mely az emberséges eszmék nagy apostolainak: Maxime du Camp-nak és Frédéric Passy-nak van ajánlva, e címet viselte: „*Mémoire sur la Pair*“ és a következő jeligével volt ellátva: „Une idée qui a été faite pour le bonheur de l'humanité ne doit pas être même si elle“ ti *échone mille fois*“ (Kobért Bilim). — A pályamű a jeligés levél „Rousseau-Dijon“ feliratának téves értelmezése révén *Dijon*-ból származónak van bejegyezve.

I. E l ő s z ó .

Nincsenek sem fiatal sem régi elvek; az elvek lehetnek jók vagy rosszak, de mindenesetre örökkévalók.

„A tudománynyal a hazáért“ (*Par la science pour la patrie*) ez az *Association Française* “ elve. — „A tudománynyal az emberiségért“, ez legyen a miénk.

Az alábbi az örök békének szentelt tanulmány ezen hatalmas eszmével foglalkozó nagyobb munkának egyik része. Jóllehet a vélemények ily fajta elméleti vizsgálódások értékéről és eredményeiről nagyon eltérők, hasznuk az emberiség javára aligha vonható kétségbe. Az alchimia módjára, melynek nem egy hasznos találmányért lehetünk hálásak, amazok is már több üdvös eszmével és intézménnyel gyarapították az emberiséget és erre a jövőben, komolyabb és egyetemesebb foglalkozás mellett, még biztatóbb kilátás nyílik.

Az *ö. b.*, mely ma még mint egy társadalmi *perpetuum mobile* tűnik fel, az egész emberi nemnek közös munkálkodásában fogja megoldását lelteni. Egy szellem, s volna az bármily hatalmas és megváltó, ez óriás problémát önmaga sohasem leend képes megoldani.

Mellőzve a bölcsészetet, a politikát és a nemzetközi jogot, megannyi tárgyunkkal szorosan összefüggő tényezőit, egyenesen rámutatok társadalmunknak és műveltségünknek legnagyobb hiányára, mely egyúttal legerősebb akadály a *ö. b.*-nek. Ezek a tanulók és tanítók ferde nevelése és oktatása, a visszas irány, mely egyik nemzedékről a másira és korszakról korszakra a közoktatás tág mezejét örökségként átjárja és örökké megmételezi: az az elfogult és meghamisított szellem, mely a nemzetek és a világ történelmének képviselőit, tanítóit, műveit és tanítását

áthatja; az álhazafiságnak, a *sovínizmusnak* eszménye, mely telhetetlen balványként áldozatul követeli és felemészti a nemzedékeknek legnemesebb érzelmeit.

Mekkora azon ál- és féligazságok száma, melyeket csak azért fogadunk el való igazságoknak, mert váltig és untig halljuk ismételni! A közéletben az apró, nem nemes érczből vert pénz van legnagyobb forgalomban, szellemi téren a közhelyek bírnak legjobb kelettel. Mennyi félszegség, hamisítás és valótlan-ság halmozódott fel így az idők folyamán az emberiség és az emberek köztudatában! Lépten-nyomon észlelhetjük azt a hihetetlen könnyelműséget és szinte gyermeki könnyenhívőséget, mely pusztá szavakkal is beéri!

Rég itt az ideje, hogy az emberiségnek fülébe harsogjunk: Ne engedjétek magatokat léha beszéddel és meddő balvéleményekkel befolyásoltatni és tévútra vezetetni!

Mindezek ellenében jól esik tudnunk, hogy a nemzetközi jog alapelvei már Platónál és Aristotelesnél is megvannak; hogy a fernev-i bölcs műveiben oly fenkölt lapokra akadunk, melyeket sem azelőtt sem azután nem szárnyaltak túl.¹ Vigasztalást nyerünk a jogbölcsélet ama tanaiból, melyek a jog haladását hirdetik és egy eszményi jog létezését vallják, és lelki erőt merítünk a francia *Code civil* következő fenkölt jeligéjéből: „Il existe un droit universel et immuable, source de toutes les lois positives, il n'est que *la raison universelle* en tant qu'elle gouverne tous les hommes“.

E nemes elméletek azonban csak úgy és akkor fognak az emberiségnek javára válni, ha lesz, a ki azokat nyíltan hirdeti és nem riad vissza az ezzel járó bajoktól, sőt szenvedélyektől és üldözésektől sem. Ezen, szinte sysiphusi és meg-megújuló vállalkozás emberfeletti munka, mely alatt még a leglelkesebb egyén is összeroskad.

De vájjon tökéletesek-e a népek törvényei és alkotmányai

¹ V. ö. Társadalmi elméletek és eszmények, írta Medveczky Fr. (Bp 1897. 410 l.), melynek II. része (120—229 l.) az utópistákkal és az államregényekkel foglalkozik. — A magyar eredetű államregényekről (Pulszky F., Dessewffy M., Csorba G.) l. a müncheni Alig. Ztg. „Die politische Literatur in Ungarn seit 1867“ című cikket (140. sz. mell.). — Dér Zukunftsstaat im Spiegel des modernen Romans v. J. E. Freih. v. Grotthusz (Unsere Zeit, 91. decz);

az egyetemes művelődést illetőleg? Közel sem, mert a törvényhozók, a helyett, hogy a nagy emberi családot tartanák szem előtt, és a népeket egymástól elválasztó korlátok ledöntésén fáradoznának, sajnos, rendszeren csak gyarapítják az ellenérzést, növelik a gyűlölséget, mélyítik s kiszélesítik az elválasztó ellentéteket, szóval előmozdítják a fajoknak mesterséges és egészségtelen versengését; s mindezt vagy önzésből, vagy kényszerűségből a hazaszeretetnek megmásított értelmezése révén. „Nem létezik egyetlen alkotmány sem, melyet a népek testvérisülésének eszméje sugalt volna, pedig csak ez és egyedül ez képesítheti az emberiséget legmagasztosabb rendeltetésére (*Civilisation Universelle*, Paris 1864).

E fenkölt eszmével szemben bizony sivár valóság tárul elénk. Még a leglelkesebb és legjobb férfiak is kimerülnek és elriadnak idővel, látva azt, hogy önzetlen elmékedéseik és fáradságuk gyümölcse terméketlen talajra hull, sőt hálátlanságot, félreértéseket és támadásokat eredményez.

Még azon körülmény is, hogy tárgyunk irodalma rendkívül terjedelmes, hogy annyi jót, igazat és nemeset annyiszor mondtak már el és ismételnék, megnehezíti munkánkat. Eszmékkel jó időre el volnánk látva, immár beállt a cselekvések ideje és szükségessége. Századunk, mely szeret gondolkozni, tartózkodik a cselekvéstől; inkább beszél és ír, mintsem tesz és cselekszik.

Ezen okult e tanulmány írója is, a ki az anyaggyűjtésben azon bizonyára helyes és megengedhető eljárást követte, hogy a jót és használhatót a szellemi termelés óriás tárházának azon zugából merítette, a hol éppen megtalálta. Hisz itt nem is annyira a nyers anyag dönt, hanem a szellem, mely azt áthatja és feldolgozza.

Sokat merítettem Voltaire-ből, ezen óriási szellem az *ö. b.* eszméit illetőleg is szinte mérhetetlen magasságban honol a modern írók raja felett, kiket több mint egy évszázaddal megelőzött. A mit Müller Gy. a történetíró Nagy Frigyesről mond, az változatlanul Voltaire-re is ráillik: „Ily ember nem képezheti tulajdonát egy országnak és egy népnek, mert ezeknek sorsa változhatik, hanem az egész emberiséghez tartozik, melynek szüksége van ily nemes mintákra, hogy megőrizhesse méltóságát“.

A többi forrásokat, főleg az újabbakat illetőleg, e kisebb keretben alkalmilag felemlítem, ámde az *Ö. b.* teljes biblio-

graphiájának összeállítása¹ itt nem lehetett czélom. A függelékben beértem azzal, hogy — tudómmal első ízben — összegyűjtem a részletes könyvészet azon ágát, mely tanulmányom irányával megegyezően, a probléma ethikai, pszichologiai és *paedagogini* oldalára vonatkozik.

¹ Az első kísérlet czíme: *Essai de bibliographie de paix par H. La Fontaine, Bruxelles* 1891, 25 lap. Ez a mii, mely 283 általános és 180 különleges, tehát összesen 463 csak békeművet sorol fel, melyek közül a legrégebbs 1712-ből kelt, inkább kísérletnek tekintendő, mely a békeegyesületek és egyesek folytonos gyűjtése révén idővel tetemesen fog bővülni.

II. Egy egyetemes békemű általános tervezete.

Nihil humani a puto.
Wordsworth jeligéje.

Az *ö. b.* eszméjével foglalkozó műnek tervezete, a fejezetek és foglalatuk jelzésével, a következő lehetne.

1. *Bevezetés és általános rész.* Az *ö. b.* fogalmának különböző meghatározásai; e meghatározás és elemeinek megvitatása. A népek életének és akaratának terjeszkedési hajlama: a nemzetköziség elve mindjobban hódít, a közművelődés egyetemesen halad, de ezzel párhuzamosan beáll a nemzeti és a nemzetiségi irányzatok fokozott hangsúlyozása, az álhazafiság lábra kap, az idegenek gyűlölése helyenként hódít.

2. *Az ö.b. eszméjének története és fejlődése.* Időrendi felsorolása és értelmezése az egymásra következő állapotoknak, melyek a béke biztosítását célozzák. Az érdekelt nemzeteknek parlamentáris úton való megegyezése, nemzetközi v. népjog, nemzetközi választott bíróságok (*arbitrage international*),¹ politikai

¹ íme néhány újabb forrásmunka a v. 6.-ról, melyeket a nemzetközi viszályok elintézésére már a múlt század vége felé ajánlott Adams Amerikában.

Das Internationale Érieden sgericht, von Dr. Jose F. Lopez. (Kivonat és fordítás szerzőnek „Decadencia y Regeneración Social. Filosofía de la Justitia ez. és Párisban megjelent művéből.)

(International Law Associaton). *International Tribunals*: a collection of the various Schemes which have been propounded, and of Instances since 1815, For the use of the Special Committee on Arbitration. By. *WEvans Darby* LL. D. (London 97, 168 1.)

Ugyanattól: International Arbitration, treaties and procedure. A supplement te „Int. Trib.“ (London, 97, 48 1.) *Arnaud*, Emile; Les traités d'arbitrage permanent entre peuples. 1885, 24 1.

Graf *Kamarowsky*: Ueber den int. Gerichtshof. Moskau, 1881. Ugyanezen orosz szerzőtől még több hasonló irányú szakmunka.

E. Descamps: Essai sur r organisation de l'arbitrage int. (Bruxelles, 96, 64 1.).

szerződéses, nemzetközi közösség, nemzetközi törvénykönyv, általános v. részleges lefegyverzés,¹ európai egyensúly, népek szövetsége, a neutralisok ligája, egyetemes monarchia, polysynodia, európai köztársaság (európai Egyesült-Államok), egyetlen irányító és uraló nemzet (német, francia vagy angol), synarchia, nemzetek törvényszéke, a viszályoknak parlamenti úton való eldöntése és parlamenti hozzájárulás a hadviseléshez; egyéb politikai, társadalmi és bölcsészeti és képzeleti tervek. Nemzetközi békéltető bizottságok (*Councils of international concords*, Intle Versöhnungscomitée; Hodgson Pratt terve 1897 júl.) *L' Universalisme ou le Fusionisme d'après L. J. B. de Turreil* (Paris E. Leroux 96).

3. *Az o. b. eszméje a történelemben.* A történelemből merített jelenségek, tények és törvények áttekinthető és okozati bemutatása, a miből kiderül, hogy a béke minden korban kívánatos volt s hogy annál biztosabban és tartósabban fog bekövetkezni, minél czélirányosabban alakulnak át a társadalom és az erkölcsök.

Történelmi és társadalmi tények, melyek a békét előmozdítják vagy hátráltatják.

a) *kedvező* elemek: a háborúk mindinkább ritkulnak, kegyetlenségük csökken; a háborúnak két ellenszere: a félelem és a könyörületesség (Voltaire); a pusztító fegyverek és a védelmi eszközök tökéletesítése;² a háború végtelen nyomora, rengeteg

¹ Az állandó hadseregek átalakításának tervét 1890-ben Mme Griess-Traut pendítette meg s sürgeti azóta folytonosan; ezen eszmének kivüle még a dán Fr. Bajer is buzgó apostola. Álljon itt néhány újabb forrásmű.

Armées et flottes productives par Frédéric *Bajer* (1896. 31 n. 4-r. lap). — De la transformation des armées edestructives en armées productives. Rapport et mémoire par R. de la *Grasserie* (Paris 1897, 32 1).

Comment se fera le désarmement? Mémoire présenté au VHI-e congrès de la paix sur le projet de „Transformation des années guerrières-destructives en armées pacifiques-productives, d'après la théorie de Ch. Fourier“ Par G. *Moch* (Berne 97, 37 1.).

A. von *Bogulawski*: Volkshcer nicht Volkshwehr (Berlin 98). Szerző Bebelnek „Nicht stehendes Heer, sondera Volkshwehr“ ez. Írását igyekezik a hadseregek javára megczáfolni.

³ V. ö. dr. Jókai Mórnak, a Magyar Békeegyesület elnöki minőségében 1897. április 24-én tartott felolvasását: A háborúk lehetetlenítése az ágyúk tökéletesítése által. (Egész terjedelmében megjelent a „Pesti Hírlap“ ápr. 25. számában e czímen „A háborúk és az ágyúk.“) — Nobel, a dynamit híres feltalálója és még számos kiváló elme komolyan vallja e nézetet.

költségei és a nemzetgazdaság; a hadkötelezettség és a *kereskedelem*; a nemzetközi jellegű intézmények gyors szaporodása és fejlődése; a túlnépesedés következtében beálló kivándorlások és gyarmatosítások; a nemzetiségek és fajok kibékítése és beolvasztása; a *békeegyesületek* mint a békemozgalom apostolai és az interparlamentáris unió: a két rokon szövetség mind nagyobb tért hódít és mind több hívőre talál a népek kiváló egyéniségei között; a béke előnyei, a kultúra és a józan ész kapcsolatban az emberiségnek és a türelmességnek a nevelés és az oktatás útján való terjesztésével további kedvező fejlődést engednek remélni.

b) *késleltető* elemek: a háborúk állítólagos és képzelt előnyei; a népek megújhodása, hatalmas nemzetek stb., a hadseregek folytonos fejlesztése és gyarapítása, készülődés a „jövő háborúra“, nemzetközi hiúságok (, I. Blackwood Magaziné és Revue britannique 1874 évf.), a tévesen értelmezett hazafias nevelés és a sovínizmus; társadalmi és *vallásos* türelmetlenség és tévtanok; a politika és politikusok; bölcsek, államférfiak és katonák meggyőződése a háború nélkülözhetetlen voltáról és jótékony hatásáról; a tömegeknek rosszra irányuló hajlama, harcias szellemük mesterséges élesztése; a társadalmi és nemzetgazdasági téren mutatkozó feltűnő különbségek, A *soknyelvűség*. (Ezen nagyfontosságú kérdéstről alább még külön esik szó.) — Nemzetek és nemzetiségek alakulása.

Említsünk végül néhány jelszót és intézményt, melyek egyaránt szolgálnak érvül és eszközül a háború ellenzőinek és híveinek. Ilyenek a jog és méltányosság, a szabadság és egyenlőség, a *sajtó*¹ stb.

4. *Nemzetközi férfiak és jellemek*. Mindenha voltak fentkölt férfiak — írja Abbé de St. Pierre — a kik hazafias érények révén a társadalmi élet és viszonyai fölé emelkedtek. — Az, a ki magas czélt tűzött ki magának, nem riad vissza a képzelődő, idealista vagy rajongó elnevezésétől, mely inkább bélyegzi meg a vádlókat mintsem a vádlottakat (Jakobs).

¹ J. Fisahn: Friedensbewegung und Presse (D. W. N: 1898, 19. 1. f.) — O. Opitz: Das Zeitungswesen (u. o.: 408—15. 1.). — Valóságos missiót teljesíthetne a békebarát hírlapíróknak 1898-ban alakult nemzetközi szövetsége: *Association Internationale des Journalistes Amis de la Paix (Paris)*.

Nincs az a valóban nagy férfiú, a ki ne bizonyult volna a humánus eszmék apostolának, s ez az emberiség életében oly tanulság, mely bizonyoságot tesz az eszme helyes és nemes volta mellett, s a mely majdani győzelmét biztosan engedi remélni. Annak megokolásául, hogy a legegyetemesebb szellemek egyúttal a legtágabb értelemben vett nemzetközi elveket vallották és ilyen irányban működtek, álljon itt a következő rövid lajstroma a legelőkelőbb világelméknek: Bentham, Béranger, Bjömson Bjömsterne, Bonghi, Bluntschli, Börne, Boileau, Campanella, Dante, *Dessewffy* Marczell gf., Fénelon, FOBCOLO, Gentili, Godwin, Goethe, Hebbel, IV. Henrik, Heine, Herder, Holtzendorff, Victor Hugo, Hillebrand Károly, *Hunfalvy* Pál, Humboldt Sándor, *Jókai*, Kant, Lessing, Leibnitz, Lorinser, *Corvin Mátyás*, Molinary tábornok, Fr. Passy, Périer, Quinet, Richard Henrik, Rosegger P. K., J. J. Rousseau, St. Pierre, St. Simon, Jules Simon, Sartorius, Shelley, Schiller, Sully herczeg, Mme de Staël, Mme de Suttner, Sully, *Széchényi* István gr., Tennyson, Tolstoi, *Türr* tábornok, Volney, Voltaire, Wattermare, *Zichy* Mihály és Antal, Sclopis F. gf., stb.²

5. *Az ö. b. lehetősége.* Vélemények, feltevések, érvek és eszmék mellette és ellene. — *Pro:* St. Pierre, Rousseau, Leibnitz, Fleury bíornok, Goethe, Weber bölcselő, Maxime du Camp stb. *Contra:* A. de Saint-Joseph, Treilhard, Dühning, Martens stb., katonai tekintélyek: Masroleni, Reichenau stb.

E tekintetben igen tanulságos a „DWN“ következő állandó rovata: Gégén den Krieg, Citate aus dér altén und neuén Literatur. — A két rendbeli érvek, mint eszmény és valóság gyakran egyazon személyben is fellelhetők (Goethe, Voltaire). Mindezekből mely következtetések vonhatók le?

6. *A vallás az ö. b. szolgálatában.* Szerepe és fontossága a népek életében, a történelemben és a művelődés történetében.

¹ L. G. Picot emlékbeszédét az Académie 1896. decz. 5-iki ülésén, és: Jules Simon et l'oeuvre de la Paix par Fr. Passy (Les Etats-Unis d'Europe, 1897. jan.—febr.)

² Mindezen s még számos más kiváló békebarát-elve nyilatkozatai a következő munkákban vannak összegyűjtve. *Androcles:* Anathème à la guerre! Recueil d'extraits d'auteurs anciens et modernes, suivis de statistiques (Paris, 1890). — *A. H. Fried:* Friedens-Katechismus, 2. kiad. 1896. Berlin, 80 l. — *L. Katscher:* Friedensstimmen, eine Anthologie, Berlin, 400 lap.

A vallás és a vallásos érzelmek minden korban fontos alkotó elemei voltak a történelemnek, legalább is oly fontosak mint a nyelv, a szokások, a jog, a babona, a hagyományok és a — nők.

Mint a békés törekvéseknek célja és útja, hogy a fennálló különbségeket és akadályokat mindinkább elsimítsa és csökkentsse, és hogy a nemzetközi életben a kapcsolatokat és érintkező pontokat folyton szaporítsa, nem hallgathatjuk el, hogy ezen törekvésekre a vallásos mozgalmak gyakran negatív befolyással voltak.¹ A katholicismus, mondja Laurent (*Histoire du droit des gens, t. X. les nationalités*, p. 15.), azzal dicsekszik, hogy örökké változatlan és hogy mégis mindenkor kielégíti az emberiség szükségleteit. Ebben ellenmondás rejlik, mert az eszmék és az érzelmek változásával egyúttal változnia kell az őket kielégítő elvnek is. A mozdulatlanság a halállal egyértelmű, ez pedig nem irányíthatja az életet. Szükséges tehát, hogy a vallás is módosuljon vagy lemondjon a lelkeket kormányzó hatalmáról.

7. *Könyvészeti és statisztikai rész*, mely egyetemes és nemzetközi értelemben a következő fejezetekre oszlik:

a) az *ö. b.*-re vonatkozó történelmi, bölcséleti, államtudományi, politikai, katonai és társadalmi munkák;

b) az *ö. b.* problémájának megoldására mindmáig ajánlott és kieszelt módzatok;

c) a hazafiság irodalma és hazafiság az irodalomban;

d) kosmopolitismus és sovinizmus; általános emberi vagy nemzeti főlény;

e) nemzetköziség: történet, fejlődés és statisztika;

f) nemzetiségek: eredet, történet és fejlődés;

g) vallási dolgok;

h) a jövő dolgok: politika és társadalom;

i) az *ö. b.*-re vonatkozó folyóiratok és lapok;

j) a békeegyesületek és a nk. békecongressusok működésének statisztikája.

* *

¹ *Querre et Christianisme*, par Jean de Triac (Paris, 1897. F. Didot, 400 l.). — *u. a.*: Réponse au Père Ollivier (Paris, 1898. Dentu, 60 l.). — *Patriotismus und Christenthum*, v. Leo N. Tolstoi (Berlin, 1894). — *The New Order* (Purleigh. Maldon. Essex). February 1898. The league of peace in relation to the nazarenes and the spirit-wrestlers, by Wlad. Tchertkoff. Jókai egy cikkével foglalkozik, mely a Magyar

Az *ö. b.* Standard-művének avagy encyklopédiájának most vázolt tervezetéből egy fontos részt hagyunk el, a legfontosabbat: a tudományokban és művészetekben, szóval a civilizációban rejlő erőket, melyeknek anyaföldje a nevelésben, csirái az oktatásban rejlenek.¹

E hosszabb bevezetés és tájékoztató után vegyünk közelebről szemügyre néhány újabb béketervet s meddségük okait, hogy azután áttérhessünk dolgozatunknak tulajdonképeni tárgyára, mely a legutóbb említett kulturális szempontokat vitatja.

Hírlap 1897. nov. 4. számában jelent meg és a ügyét szellőzteti, kiket egyébiránt kérelmükkel elutasítottak.

¹ A legkülönbözőbb ágazatokban oly gazdag békeirodalom mind máig még híján van egy ily összefoglaló, alapvető és egyetemes békeműnek, melynek megvalósítása, igaz, egész embert és egész emberöltőt kíván meg, de egyúttal a legnemesebbek becsvágyára érdemes Jellemző, hogy e képzelt műnek háborús párja már megvan: Blioch János orosz államtanácsosnak és közgazdasági írónak hat kötetes és több mint 4000 lapra terjedő munkája ez „A háboró jövőjéről“, melynek német, francia és angol kiadásai sajtó alatt vannak (1. N. Fr. P. 98. decz 17. t.). Kivonata e címen jelent meg: *Dér Krieg der Zukunft* (Berlin, 99, Vita, ára 60 f.).

III. Szemle néhány béketerv felett; a mozgalom két főiránya.

Miért dühösködnek a népek, és a nemzetek miért gondolnak hijábalókat? (2. Zsoltár: 1.)

1. Ha végig tekintünk azon számos kísérleten, terven és megoldáson, melyeket az *ö. b.* számára kieszeltek, hatalmas épület tárul elénk, mely egyes részeinek hiányossága daczára, megnyugvással és reménnyel tölt el. Hisz maga e törekvés, e vágy legékesebben szól az emberek lelke mélyében szunnyadó jóságról és egymagában képes az emberiségbe vetett hitünket, minden rázkództatás ellenében, megerősíteni.

Mihelyt azonban a tervektől a gyakorlatba, az életbe lépünk át, csaknem csüggedés fog el azon csekély életrealitás és ügyesség láttára, melyet a legszebb terveknek megvalósítása körül tapasztalunk. S itt csak az ú. n. bölcsészeti tervekről szólok, mert a politikaiak, a megvalósításukra hivatott nagyobb számú szereplők révén, a romlás csiráját önmagukban hordják, másrészt mintegy ugrásszerűen egy csapással akarják az óriás czélt elérni. (*Monarchie Universelle, République Européenne, Ligue des Neutrales*, stb. stb.).

Nem kételkedünk mindezen világboldogítók legjobb szándékaiban, de sajnáljuk, hogy önmaguk nem számolnak azon nehézségekkel, melyekkel terveik megvalósítása találkozik. Minőtől és Lycurgustól Mirabeauig, Platótól és Aristotelestől Montesquieuig, Rousseauig és Kantig állandóan a legjobb alkotmányok ¹ megteremtésén fáradoznak a legkiválóbb emlék és a polgárok szabadságát és egyenlőségét az állam czéljával igyekeznek

¹ A gazdag irodalomból álljon itt csak a következő: „*Die beste Regierungsform*“. Lüttich, bey Peter Dümont, 1791, 75. lap.

minél jobban összeegyeztetni, a nélkül azonban, hogy ez a legnehezebb és legveszedelmesebb probléma mindmáig megoldást nyert volna.

Az a terv, mely a föld népeit nemzeté öhajtaná egybeforrasztani, kétségkívül ép oly merész mint hatalmas; de vajjon azok, kik erre képeseknek tartják magukat, láttak-e oly embereket mint önmaguk, vagy olyanokat, mint a minöket képzelnek és a minök e nagy czél megvalósítására szükségesek? (*Treillard: Rapport sur la jouissance et la privation des dt'oits civils*).

St.-Pierre, Rousseau, Leibnitz, Fleury bíboros és mások egybehangozóan vallják, hogy az *ö. b.* eszméjének megvalósítása csupán az államfők véleményének nagyon is kérdéses megváltoztatásától függ. Kant már tovább megy és az *ö. b.-t* igen helyesen a népek köztársasági szervezetétől reméli. S ebben igazat adnak neki a mai fejlemények, melyek politikai eszményét megközelítik. ¹ S valahányszor e fejlődés megszakad s visszaesik, a hiba magára a népre hárul, mely a nemzetközi jog mellőzésével nemzeti és nemzetiségi elveknek hódol. Nálunk és egyebütt manapság háromféle: nemzeti, nemzetiségi és kisebb részben nemzetközi társadalom létezik. Mindezeket *egy* hatalmas társadalmi egységgé kellene előbb összeforrasztani, a mi egyúttal a probléma megoldásának vagy előkészítésének helyes és természetes útja. A többi tervek révén, kellő alapozás nélkül és ugrásszerűen valóban lehetetlen a jövőendő emberiségnek biztosítani azt a békés, boldog kort, melyre mindannyian (?) áhítozunk.

A béke biztosítására igen egyszerű módot ajánl Maximé du Camp (*Revue des deux mondes*, 1888 okt. 15.) Határozza el egy nemzetközi egyezés, hogy a jövőben minden hadüzenet előzőleg az érdekelt nemzetek *népszavazatán* nyugvó jóváhagyásának vetendő alá.² Mivel a nemzetek szolgáltatják a katonákat és a pénzt, ök szenvednek az iparban és a kereskedelemben beálló pangás következtében, szóval ök azok, a kik az összes költség-

¹ L. Stein *Das Ideál des ewigen Fridens* 34. 1.

² Egy másik francia szerző ép oly találóan mint világosan jegyzi meg: Il y a des différentes manières de s'allier entre nations; il y a des alliances de souverains que les peuples ne ratifient pas toujours; il y a des alliances de peuples que les gouvernements sont forcés d'accepter.

geket, veszteségeket, áldozatokat és következményeket viselik, megkérdetetésük nagyon méltányos. Hogy továbbá a háborúskodó felek és a küzdelem esélyei lehetőleg kiegyenlíttessenek, az ellenségeskedéseket csak egy hónappal a hivatalos hadüzenet után volna szabad megkezdeni. — Jól tudom, mondja a nagy philantropus, hogy e terv a gyakorlat embereit mosolyra fogja bírni, de tudom azt is, hogy elfogadtatása esetében jóval többet használna a béke fentartásának, mint a dinamit, a szétszórt csatarend, a tömeges mozgósítás és az ismétlődő fegyverek.

Majd imígy folytatja: Vájjon véget émek-e valahára ezen biános mézjárlások, melyeket a bölcsészet, az erkölcsstan, a tudomány és a vallás kárhozhatnak! S nem volna-e lehetséges a népcsoport vizsályainak elintézésére hasonló intézményt létesíteni mint egyének között: egy felettük álló népképviselői törvényszék (*tribuned amphyctionique*) alakjában? Hisz a nemzetek a fegyveres küzdelem csapásait nem örömet fogadják, mert közgazdasági tekintetben is rég elismerik J. B. Say következő állításának helyességét: „A háború költségeinél többbe kerül, annyiba, a mennyinek megszerzését megakadályozza“. — A háború megsemmisítése: mily ábránd, mely azonban minden tisztességes ember elmélkedésében előfordul. Megvalósíthatatlan utópia! Megengedjük *ma még*, de vájjon a rabszolgaság megszüntetése, a polgári egyenjogúság és a halálbüntetés eltörlése nem szintén ábrándok voltak-e? De az ige testet öltött, és korunknak nagyságát ép az teszi, hogy az egykori „agyrémek“ sorra megvalósulnak.

A bajnak és az eddigi törekvések meddőségének egyik kútforrása az, hogy túlsókat foglalkoztak az *egytemes* boldogsággal s e közben megfeledkeztek az *egyéni* boldogságról, mely pedig amannak természetes előzménye és alapja. Ezt tévesztik szemük előtt még a leghumánusabb politikusok is, midőn tömegeket egy kalap alá fognak s egyazon eljárást ajánlják a népek érett és éretlen elemei részére. Hogy melyek volnának ezen egyéni boldogságnak alapelvei? íme a hangoztatott, de felette általános és elméleti három főkövetelmény: 1. Minden egyén létezésének biztosítása. 2. Biztosítása azon eszközöknek és intézményeknek, melyek minden egyén jogos (!?) vágyainak kielégítését lehetővé tegyék. 3. Kiküszöbölése mindazon elemeknek és tényezőknél, melyek az egyén boldogulását idegen akarattól teszik függővé. — íme egy kis ízlelítő a szocialista táborból, mely

újabbán mind több érintkező pontot fedez fel a békebarátok törekvéseivel.

2. Már itt óhajtom megjegyezni azt, hogy az ö. b. problémájának megoldására irányuló törekvéseket, természetük szerint, két főcsoportba osztályozhatni. Az egyik, hogy úgy mondjam, az orvosságot politikai, diplomáciai és katonai elemekből akarja összeállítani és nemzetközi szerződésekkel, választott bíróságokkal, fegyverkezések beszüntetésével vagy korlátozásával, nemzetközi hadsereg felállításával (Voirol S. a *Revue diplomatique* 99. évf.-ban) véli a célt elérhetni — míg egy másik, kisebb és szerényebb, de folyton gyarapodó és erősödő párt bölcseszet-nevelési irányt követ, az iskolától és családtól és az általuk jobban és helyesebben nevelt társadalomtól reméli a boldogulást.

E két, egymástól lényegesen eltérő felfogás, mely azonban egyénileg és testületileg egyesítve is előfordul, valóban megérdemli, hogy egymással szembe állítva, kölcsönösen több világgosságot hárátszon az illető hívőkre és irányokra. S itt mindenképp előtt egy igen fontos elvi különbségre kell utalnom. A „politikai“ békepárt több vagy még inkább kevesebb egyénnel számol: törvényhozók, miniszterek, államférfiak és diplomáták, legmagasabb fokon maguk az uralkodók lépnek itt sorompóba, az ő akaratuk, nézetük, meggyőződésük . . . megannyi eredménye és gyümölcse azon nevelésnek és oktatásnak, melyben önmaguk részestültek ¹ — döntenek el a kérdést jobbra v. balra, a fejlődést előre v. hátra; szóval itt *egyéneken* fordul meg a dolog, a játékosok mindent *egy* vagy kevés kártyára tesznek. Bizonyára a legnagyobb elismerésre érdemes az a külügyminiszter, a ki hazájának az előnyös békét nemzetközi egyezségek révén biztosítja, úgyszintén az olyan fejedelem, a ki a békét nem csupán szóval hirdeti, de szándékának őszinteségét tettekkkel is támogatja. De

¹ V. ö. Schmid K. A, *Encyklopadie des. ges. Erziehungs- und Unterrichtswesens* (2. kiad.): *Adelige Erziehung von Veessenmayer* (1:36—50); *Prizenerziehung von Becker* (VI: 387—407); *Veessenmayer* a különleges irodalmat is felsorolja, melynek legrégebb adata 1537-ből való. — Továbbá a müncheni *Alig. Zeitung* egyik régebb évfolyamában a „Prinzenerziehung“ cz. cikksorozat. — Fénelon: *Direction pour la conscience d'un roi*; s m. t.— Újabb: *Kaiser Wilhelm n. und seine Erziehung* v. Dr. Th. Friedrich (P. Lloyd, 98. márcz. 4. t.).

... az ilyen, manap sajnos még kivételes egyéniségek jönnek és mennek; ki tudja, hogy kik veszik át öröküket s hogy miként sáfárkodnak vele? Más szóval: ez a megoldás, a hol a múlt eredményeit és vívmányait egy pillanat szeszélye máról-holnapra romba döntheti, nem megoldás, mert egyéni jellegénél fogva a romlás és megbízhatatlanság csiráit önmagában hordja.

De akkor mi tévők legyünk? Az egyének helyett forduljunk a *tömegekhez*, ezeket igyekezzünk ügyünknek megnyerni, az emberséges és békés eszmék befogadására és érvényesítésére képessé tenni. Az emberi természetté vált szokások ép oly kevésbé változhatatlanok, mint bármely más természetű erő vagy tárgy, s azok, a kik azt hirdetik és vallják, szomorú balvéleménynek áldozatai. Az embereket ősi természetükből kiforgatni, a rosszra, főleg idegen javak eltulajdonítására irányuló s velük született hajlamaiktól *egészen* felszabadítani mi sem akarjuk — hisz ez meddő vállalkozás volna — de fennen hirdetjük és erősen hiszszük, hogy az emberi természet, szellem és lélek mai állapotában még nagyon távol áll attól a tökéletesebb alaktól és tartalomtól, melyre képesítve és rendeltetve van és a melynek elérésére más utat, módot és eszközt nem is képzelhetni mint a nevelést és az oktatást.

Az embert jobbá tenni lehet és kell is. Ha így idővel mind jobb és mind nagyobb tömegekkel állunk szemben, jobb tömeg-erőkkel is rendelkezünk. A jó emberek egyéni akaratából támad a jó tömegek tömegakarata s ez képes lesz a rossz egyéni, de még a rossz tömegakarattal is szembeszállni. Míg amaz első párt felülről lefelé s a végtől a kezdet felé működött, mi az ellenkező s egyedül természetes utat követjük, melynek állomásait a következő gondolatlánczolat tünteti fel, mely egyúttal gyakorlatilag világítja meg a bölcselet-nevelési békepárt hitvallását és a békének különböző, egymásból fejlődő s egymáson nyugvó nemeit: a házi (családi), testületi, nemzeti és világ-békét.

1. *Család*: szülői szeretet, ragaszkodó gyermekek.
2. *Haza*: hazaszeretet, jó hazafi.
3. *Emberiség*: emberszeretet, igaz felebarát.
4. *Istenség*: istenfélelem, becsület és hívő ember.

Ha azon politizáló és vezérlő urak, a kik időszakonként szükségét érzik annak, hogy a világot teleharsogják „közös érdekekkel“, „polgári kötelességekkel“, stb., személyes bátorságuk

érvényesítésére köteleztetnének, bizonyára óvatosabban járnának el és a vizsályok bekövetkezését nagyobb körültekintéssel igyekeznének megakadályozni. Ám álljanak ki ők maguk a porondra, de ne kürtöljék tele a világot téves tanaikkal és megtévesztő jelszókkal!

3. Miután végig mentem a legkülönbözőbb terveken, gondolkodtam megoldásuk lehetőségén és megvizsgáltam az emberiség ezen öröklött sebére ajánlott számtalan orvosságot, hosszas elmélkedés gyümölcseként kialakult bennem saját béke-hitvallásom, melynek lényege a következő.

Legsürgősebb teendők: *a tanítói nemzedék nevelésének és előkészítésének gyökeres, célirányos reformja*. Ha ezen ember-szellemben tervezett újjáalkotása a tanítóképzésnek megvalósul, első s természetes következményeként új, jobb s neme-sebb szellem és érzés fog bevonulni iskoláinkba s növendékeink leikébe. Ezen belső újjászületés nem egy tanítónál önként megy és ment végbe; azok, a kik arra alkalmatlanok, pályát tévesztettek és a tanítástól eltiltandók. Mert képzelhető-e rútabb, setétebb és végzetesebb látvány oly tanítónál, a ki képesítését nem annyira nevelő tehetségének és tudományos hajlamainak, mint inkább politikai és egyéb hasonló érdemeknek köszönheti, s a ki az iskola szent falait azzal mocskolja be, hogy vallásos türelmetlenséget és nemzetiségi fanatizmust hirdet és csepegtet az ártatlan ifjú lelkekbe!

Hogy a valóban eszményi és hivatott tanítói és tanári kar áldásos működését a józan *szülők* s legelső sorban az *anyák*¹ önzetlen és tudatos közreműködése csak fokozhatja, az bizonyításra ép oly kevéssé szorul, mint ama szomorú tény, hogy ilyen szülők a legritkábbak s a nevelést voltaképen náluk kellene kezdeni.

A társadalmi békemunkának hivatott bajnokai lehetnének továbbá az *orvosok*, a kiknek foglalkozása átjárja a nép Összes rétegeit és beférkőzik a családok tűzhelyeihez. Jellemző, hogy a

¹ V. ö. De l'éducation des mères de famille ou de la civilisation du genre humain par les femmes, par L. (2. vol. Brux. 1834). — La femme et la paix, appel aux mères portugaises, per *Caiel* (Mme Alice Pestana), Lisbonne 1898, 68 p. — Le rôle prépondérant de la femme pour l'établissement de la paix par Jules *Bois* (La paix par le droit 99. févr. p. 44—58). — La Ligue des Femmes pour le désarmement international (La Revue diplomatique 31 mai 99).

kezdeményezés erre szintén Oroszországban indult meg, Manassein orvostanár személyében, a ki „*Wratsch*“ (orvos) cz. lapjában élénk békepropagandát fejt ki. Reméljük, hogy ez a nemes felfogás idővel más nemzetek orvosainál is szíves fogadtatásra talál és az emberszerető (philantrop) az emberbarátban (humanista) méltó kiegészítőjét nyeri! Az orvosokkal kapcsolatban, életpályák tekintetében, rendesen az ügyvédek szokás emlegetni, a kiket e helyen méltán mellőzhetünk, ha azon vajmi kevésbé békés és békéltető szerepkörre gondolunk, melyet ma csekély kivétellel betöltenek, holott voltaképen ők volnának hivatva a (nemzetek közt is előforduló) ügyek védelmére. Hisz maga a választott bíróság leghelyesebben nemzetközi ügyvédek testületének minősíthető. De találóan írta már meg Aurbacher L.: Die Advocaten ernähren sich von der Menschen Unverträglichkeit, die Ärzte von ihrer Unmässigkeit. — Az összes életpályák felett álló lelkészeknek békemissziójáról más helyen szólunk.

Az imént vázolt tervnek legfőbb előnye és becse, szerintem, abban rejlik, hogy nyomban foganatosítható, mert saját kisebb-nagyobb körében a munkát ki-ki megkezdheti, hosszas előkészület, tanácskozás, engedelem, pénz stb. nélkül — megannyi elem, mely idővel a legüdvösebb eszmét is sírba viszi. Hogyan még külön engedély nélkül is? Mindenesetre, avagy létezik szabályzat, rendelet és paragraphus, mely arra kötelezne, hogy növendékemet felebarátjának gyilólságára tanítsam s hogy lelkét megmételtyezzem a türelmetlenség, az önzés és a góg bűnös csiráival? Hogy azonban a modern tanítótság e tekintetben saját lelkiismeretével számolhasson, kell hogy e fenkölt tanok elébb hozzájuk és beléjük férközhessenek.

Hogy itt mennyi a teendő, azt ki-ki mérlegelheti, ha Önmagát vizsgálva, saját önző és elfogultan gondolkodó és érző egyéniségére ismer, ha figyelemmel kíséri a külvilág jelenségeit és az emberek tetteit, ha alkalmilag bepillant az iskolákba, a jövő nemzedék műhelyeibe és visszagondol saját nevelésére. Ilyenkor megütközve a torzképeken, fájdalommal szemléli a világ folyását.

Ha századunkra gondolok, melyet már annyi jellemző jelzővel illetek, s melyben nap-nap után tűnnek fel oly emberbarátok, kik nemes czélokra nagy összegeket hagyományoznak, legszívesebben a jóság századának szeretném nevezni és a jóság gyakorlására egy újabb utat és célt mutatni. Suttner Berta

„Die Waffen nieder!“ cz. regényében valahol ezt mondja: „Das künftige Jahrhundert gehört der Gute.“ Íme az a cél, mely magasztosság és Örökkévalóság dolgában valamennyi felett áll: jó embereket nevelni. Ezt akarja a nemzetközi és humanus nevelés, erre áldozzanak az összes nemzetek nagyjai, hogy egy közös, nagy s folyton gyarapodó *alap*-ban¹ lássa végződő száradunk a humanus eszmék erővel teli bizonyítékát!

A néppszichologia tekintetéből valóban a legnagyobb figyelemre érdemes az a feltűnő és egyetemesen nyilvánuló jelenség, hogy mindenütt, mindenben és mindenkor a *szép* fogalma a és az *igaz* fogalma fölé kerül; hogy míg amannak van intézménye, tudománya, tanítója: aesthetika, aesthetikus, a jónak tanáról és az igaznak intézményéről legjobb esetben csak álmodozunk, noha vannak, a kik az ellenkezőt állítják, s a jó intézménye gyanánt az államot és az egyházat, az igaznak intézményéül az iskolát és a tudományt emlegetik. (L. Az igaz intézménye az „*Egyetértés*“ 99. febr. 12. t. m.)

Az emberiség nemesebb és komolyabban gondolkozó része nagy megnyugvással fog tudomást venni arról, hogy a békének az ifjúság útján való előkészítése még azon táborban is lelkes hívőkre és illetékes szószólókra talál, a mely a politikusok felfogása szerint a legnagyobb veszélyvel fenyegeti az „európai egyensúlyt.“ íme azon fenkölt szavak, melyeket M. Bréal az akadémikus intézett jó néhány év előtt a francia ifjúsághoz; oly arany szavak ezek, melyek megérdemelnék, hogy minden nemzet ifjúságának szívébe vésődjenek . . . „Még ha fel is tételezzük, hogy ellenséges táborban fognak egymással szemben állam, önökön a sor, hogy az állig felfegyverkezett Európa kellő közepébe elhíntsek a jövő engesztelődés csiráit, mert ha majdan a kölcsönös pusztításokkal beérik, végre csak vissza fognak térni emberséges és türelmes életmódhoz. S vájjon honnan induljanak ki ezek a jobb és szebb idők, ha nem az ifjúság köréből, mely hivatva van azokat előkészíteni!“

Az emberiség haladásába vetett hit, hála legyen érte a gondviselésnek, az ifjúság lelkében honol s onnan semmi áron sem irtandó ki, mert reményt, erőt és vizsgáztatást áraszt az

¹ Az eredetiben: „*Fonds international pour l'éducation internationale et humanitaire*“.

életre. Ezt a hitet megtaláljuk minden nép és kor legnagyobb elméinél is, kiknek egyike így szólt: „ . . . 8 akkor csak egy haza lesz: a föld, s egy hit a földi boldogság“ (Heine, összes művei, 9.—10. köt. 59. 1.: *conjonctures françaises*.)

4. Legczélszerűbben talán itt emlékeztetem meg azon legújabb béke-világvéleményről, melyet Moneta E. T. a milánói „*Vita Intemazionale*“ és Hamon A. a Párisban és Brüsszelben megjelenő *Humanité Nouvelle*“ ez. folyóiratok szerzői 1898-ban indítottak meg azzal, hogy a következő négy kérdést küldötték még válaszadás végett a békemozgalom kiválóbb egyéniségeinek.¹

1. Kívánja-e a történelem, a jog és a haladás a művelt nemzetek közötti háborúkat? 2. Melyek a militarizmusnak értelmi, erkölcsi, physikai, gazdasági és politikai hatásai? 3 A világ közmívelődése jövődjének érdekében hogyan oldandók meg a háború és a militarizmus nehéz problémái? 4. Melyek azon eszközök, a melyek leggyorsabban vezetnek a megoldáshoz?

Tisztán az ügy szeretete és a kérdésben kezdettől vallott meggyőződés bírnak arra, hogy saját megjelent válaszaimat ² e helyen magyar nyelven közöljem.

ad 1. A jog és a haladás nem kívánja ugyan a háborút, de a történelem igen; ámde a történelmet az *emberek* teszik és csinálják, az ellenhatást tehát *itt* kell megkezdeni, mert azon fordul meg a dolog, hogy az emberek ne akarják a háborút. — ad 2. A physikai hatások kivételével, a többiek mind negatív természetűek és ellenkeznek a haladás elveivel. — ad 3. Szorítokunk arra, a mi lehetséges. Nem képzelhető oly fejedelem, a ki önként és egyedül valósítsa meg a lefegyverzést; de ha minden államban a törvényhozás buzdítja, kényszeríti erre az államfőt, avagy ha az államfők maguk nemzetközi békebíróssággá alakulnának, a nagy lépés sikere elgondolható. Képzelhető-e magasztosabb cél az interparlamentáris csoportok számára, mint a leszerelésnek parlamenti úton való megvalósítása? A parlamentek emberekből állanak, s így ismét az 1. alatti végső okhoz jutottunk. — ad 4). Itt rejlik a kérdés kulcsa, de ne feledjük, hogy azt a mit évszázadok létesítettek és szentesítettek a való-

¹ A beérkezett válaszok, az itt idézett két folyóiraton kívül, részben a *D. W. A.*-ben is megjelentek.

² L. *Vita Intemazionale*: 1898 szept. 5.

ságban, egy csapással el nem tüntethetjük. Ezért én nem bízom a leggyorsabb eszközökben, hanem inkább azon biztos eszközöket kutatom, melyek tartós eredménnyel kecsegtetnek. Szent meggyőződésem, hogy csak egy igazi eszköz van: *az ifjúság nevelése és tanítása*. Hisz a gyermekekből lesznek a férfiak, férfiakból törvényhozók, a kik parlamentekké alakulnak; azért ne áltassuk magunkat a megfordított folyamattal, mely valószínűs circulus vitiosus. Egyesüljetez tehát a földgömb összes népeinek nevelői, tanítói és szülői, és alakítsátok át lassan, de állandóan a jövő nemzedékek szellemét és szívét, lelkét és jellemét az emberszeretet és türelmesség ígéinek értelmében. Jókai mondta, hogy „a világ olyanná alakul, a milyenné az ifjúságot nevelik.“

IV. A nevelés mint a békeprobléma egyetemes alakja.

Az ő gyümölcseikről esméritek
meg őket; valyon szednek-é a tövisről
szőlőt, vagy a bojtortjánról figét?

(Mát. ev. 7: 16.)

Az *ö. b.* problémájának különböző megoldásainál jóval tovább időzhettem volna, de nem akartam sem az olvasót, sem önmagamot ámítani, mert meggyőződésem, hogy mindazon tervek, eszmék és megoldások többé-kevésbé politikai és társadalmi utópiák és még azon esetben is, ha a valószínűség látszatával bírnak, híján vannak annak, a mi a legfontosabb: a megvalósításukra alkalmas eszközöknek és megfelelő módoknak. Szerzőik oly feltevésekből indulnak ki, melyek a valóság felett vagy alatt állanak, pedig ha valahol úgy itt elengedhetetlen alapfeltétel az, hogy az egyéneket és a világot, a társaságot és az intézményeket olybá vegyük mint a minők. Az elméleti világboldogítók, s ez ép oly feltűnő mint megdöbbentő jelenség, rendszeren oly úton haladnak, mely ellenkező a végcél irányával.

Avagy nem világos-e, hogy akkor midőn egy *dolog* megjavítására törekszünk, egy *intézmény* átalakítására, mindig és mindenekelőtt alkalmas *eszköztől* kell gondoskodnunk, s ezen alkalmas eszköz minden földi, tehát levő dologban nem lehet más mint: *az ember!* A természeti erők és az állat- és növényvilág alkotásaitól eltekintve, ő s csakis ő hat, cselekszik, létesít; a társadalomra, intézményekre, a világ folyására csakis neki van befolyása mint törvényhozónak; ő kezdet- és végpontja a legfőbb jónak és rossznak, ő okozója a békének és a háborúnak, szóval ő és ők akarhatnak: akarhatnak vagy akarniok kell? — Minden gondoskodásunknak fő s csaknem kizárólagos tárgyát tehát az ember képezi, s a probléma megoldása azon fordul meg, hogy lehetséges-e az embereknek erkölcsi, szellemi, szóval lelki álla-

potát és szervezetét egy oly felsőbbrendű, bejött, szoktatott és nevelt önhatásnak alávetni, mely nemzedékről-nemzedékre örök-
lődvé és erősödve a tartósan békés állapotnak szükséges elő-
feltételét s egyúttal biztos zálogát képezze?

Erre csak egy hatalom, egyetlen lehetőség kínálkozik: a
legtágabb értelemben vett „nevelés-oktatás“, mely ily szempont-
ból és rendeltetésből tekintve méltán nevezhető az emberiség
istenségének és tudományok és művészetek királynéjának, melyet
a legelső hely illet meg.

Az ember és nevelése egy magasabb s a „modern ember“-
ben megnyilatkozó egységet alkotnak, melynek két eleme között
számos és egymástól el nem különíthető kölcsönhatás uralkodik.
Noha első tekintetre és természetszerűen az „ember“ mint olyan
a fontosabbik a két elem közül, mert hisz — az ember kormá-
nyozza az embereket — az ő nyers anyaga tőlünk független és
akarattunkon kívül esik, míg a nevelés egészen a mi művünk és
nehéz problémánk komoly megoldásának legfontosabb sarkköve.
Hisz még koronás fők is vallották, „hogy a két nembeli ifjúság
nevelése a nemzetek valódi boldogságának legbiztosabb alapja.“
(Mária Terézia és IV. Henrik) és beigazolt és maradandó érvé-
nyességű tétel gyanánt állíthatjuk, hogy a lehetséges világok
legjobbika az, mely a lehetséges nevelések legjobbjjával rendel-
kezik. Ezért nagyon is hiányos Voltaire-nek következő állítása:
„Három dolog befolyásolja szüntelen az emberek elméjét: az
éghajlat, a kormányzat és a vallás. Ez az egyedüli mód, mely-
lyel a világ rejtélyét megmagyarázhatni“. A Voltaire-féle „trois-
choses“ mellé vagy helyesebben eléjük illesztendő a *nevelés*, mely
van olyan fontos mint az — éghajlat, és melynek számos és
fontos kérdése ma már az Összes műveit nemzetek állandó gon-
doskodásának tárgyát képezik. Nevelésről lévén szó, nem mel-
lőzhetni ikertestvérét az *oktatást* sem és ha Danton azt vallotta,
hogy „Après la paix, l'instruction est le besoin du peuple“,
én helyesebbnek tartom ennek megfordítását: A béke *előtt* van
a népnek szüksége oktatásra! Még tovább menve, a nevelés,
még a kormányzatnál is fontosabbnak tekinthetjük; a *politikánál*
mindenesetre, mely — egyik meghatározása értelmében — ma
már nem egyéb mint az emberek megtévesztésének művészete
(*ars fallendi kominem*).

Az a vajúdás és mozgalom, mely „néven ismer-

rete s és évtizedek óta foglalkoztatja minden állam kiváló elméit, valójában sokkal több pusztán szervezeti kérdéssnél s híven tükrözött vissza a mai állapotokkal szemben uralkodó bizalmatlanságot és elégtelenséget. E kérdés helyes megoldása egyike a legnehezebbeknek s mindenekelőtt megköveteli, hogy világosan ismerjük és értsük meg más, idegen népek iskolai intézményeit. Az ilyen nemzetközi tanügyi ismeretek terjesztésére alakult 1881-ben a „*Revue Internationale de Venseignement*, publiée par la Société de l'enseignement supérieur“, mely Párisban M. E. Dreyfus-Brissac szerkesztésében jelenik meg; ilyen továbbá a dr. Wychgram szerkesztésében 1895 óta megjelenő *Zeitschrift für ausländisches Unterrichtswesen* (Leipzig, Voigtländer).

A közoktatásügyi intézményeknek és a nevelésnek összehasonlító tanulmányozása ma már oly fontosságot nyert, hogy számukra külön szakosztályokat kellene szervezni a minisztériumokban. Egyszerű és örök igazságként áll előttem ugyanis az, hogy minden nemzet nevelése és tanítása legjavanak összefoglaló értékesítéséből támad a „legjobb“ nevelés és tanítás.¹

Lélektanilag és gyakorlati eredményeiben ennél jóval fontosabb az *összehasonlító neveléstudomány*, melyről napjainkban már alig hallunk és írunk, pedig — mint a következő 15 év előtti visszaemlékezés mutatja — ez sem új dolog.

A Quai d'Orsay mentén sétálva, egy szajna-parti *nier* könyvesládájában egy főúri könyvtárból származó címjeles kötetre akadtam, melyben a század elejéről való becses és ritka értekezések vannak összegyűjtve. Ezek közül, csak egyik 56 lap terjedelmű és 1817-ben Párisban megjelent, értekezés teljes címét akarom idézni, a mi egyúttal minden egyéb kommentárt feleslegessé tesz.

Esquisse et 1 mespréliminaires d'un ouvrage sur l'éducateur comparée dans les différens Etats de l' Europe Entrepris d'abord pour les vingt-deux cantons de la Suisse, et pour quelques parties de l'Allemagne et de l'Italie, et qui doit

¹ Az ilyen vállalkozás fontosságára és nehézségeire már *Klinkhardt* is utal „Das höhere Schulwesen Schwedens“ ez. művében (I. VII, és 148. lap.) — V. ö. továbbá: Ministerialabtheilung für ausländisches Unterrichtswesen. Angeregt v. Dir. Fr. *Kemény* (Alig. Deutsche Lehrerzeitung 50. Jahrg. 1898. S. 507). — Két új miniszteri ügyosztály (O. K. Tanáregyesületi Közlöny 31. évf. 145. 1.)

comprendre successive ment, d'après le même tous les Etats de l'Europe. — Et séries de questions sur destinées à fournir les matériaux de comparatives vations à l'usage des hommes voulant se rendre compte de la situation actuelle de l'éducation et de l'instruction publique dans les différens pays de l'Europe, seront disposés à concourir au travail d'ensemble dont on expose ici le plan et but. — Par M. M.-A. Julién de Paris etc. etc.

E kitérés után foglalkozunk behatóbban a mai nevelésnek néhány, főleg problémánkra káros visszásságával.

V. A modern nevelésnek néhány hibájáról és hiányáról.

Nem teremhet a jó fa hitvány gyümölcsöket, sem a megveszett fa jó gyümölcsöket nem teremhet. Azért az ő gyümölcsöikről esméritek meg őket. (Mát. ev. 7: 18—20.)

Ha a címiben jelzett tétellel behatóan óhajtának foglalkozni, külön kötetre volna szükségem; ámde e helyen, noha el kell ismernünk, hogy a nevelésben elkövetett minden mulasztás és hiány hátráltatja az emberek boldogságát és az ö. b. bekövetkezését' azon nevelési és oktatási tényezőkre szorítokozom, melyek mint legfőbb akadályok legsürgősebb orvoslást igényelnek. „A szellemi szűkkeblűség ma idejét múlta és elvesztette minden létjogosultságát; immár kell, hogy minden egyén szellemileg is átérezze *dualistikus* voltát, mely őt hazájához és az emberiséghez fűzi s melynélfogva egyidejűleg nemzeti és nemzetközi lény.“ Mily szépen hangzanak ezen elvek, melyeket vallunk és hirdetünk — az elméletben, s mily szomorú alakot öltenek a valóságban, a hol mindenki kénye-kedve szerint tesz és saját hite és meggyőződése szerint igyekszik boldogulni olyannyira, hogy még apának és fiúnak és a testvéreknek egymás közt merőben ellentétes az emberi hitvallásuk.

Mi sem könnyebb mint ezen visszás jelenség okának és eredetének kiderítése: az iskola, a család és a társadalom fogalom- és viszonylagos szerepkörei nincsenek helyesen rendezve, és hiányzik a mai nemzedéknek a modern szentháromságba — család, nemzet, emberiség — vetett hite, mert az emberiségen mintegy átugorva, tátongó úr felett a nemzettől egyenesen Istenhez vezetjük.

A gyermek még mielőtt ími-olvasni tudna, megismeri és megtanulja az embereknek megkülönböztetését e kategóriák szerint: hazafi — idegen, ellenség, haza — külföld. Ez a hagyományos circulus vitiosus annyira bevette magát, hogy már fel sem tűnik. Pedig egyelőre ne is keresgéljünk másutt, mert ez az egyetlen mérges csira elegendő a jövő nemzedékek megfertőzésére, s fájdalom e mag oly életerős s oly mély gyökeret ver, hogy bizonyos idő múlva csaknem lehetetlen azt kiirtani. Azért bármennyire ellenkezzék is a közfelfogással, az igazság és meggyőződés sarkal arra, hogy még támadások ellenében is röviden kifejtjük a *patriotismusnak természetes elméletét* és szembeállítsuk természetellenes gyakorlásával, s hogy nagy bátorsággal belémarkoljunk a ferdítések, ámitások és hazugságok ezen undorító és jó részt önző szövevényébe, mely az egyszerű és nemes ideált alig felismerhető torzképpé változtatta.

A mi itt, ezen ország- és világszerte szabadalmazott czégér alatt történt és még ma is történik, rút bűn és lelkiismeretlen merénylet nem Önmagunkul, hanem másokkal szemben, kikkel olyast akarunk elfogadtatni, a mit önmagunk sem hiszünk vagy a mi rosszabb, a minek hitét önző célokból fitogtatjuk csak. Akár a földdel és a teremtéssel kezdjük a tanítást, akár pedig megfordított irányban a családdal, nem természetesebb-e, hogy azon élettelen darab földnél, melyen véletlenül vagy mondhatnám szeszélyből pillantottuk meg a napot, nagyobb hálával és szeretettel tartozunk azoknak, a kiknek létünket köszönhetjük, a kik ezernyi gonddal tápláltak és neveltek! Ha az embert az állatokkal szemben érző és gondolkodó lénynek mondjuk, szinte meghökkenünk, ha elképzeljük, hogy az utóbbi—ösztönét követve — józanabbul viselkedik, mert noha a kölyök érzi és gyakorolja az öregek iránti ragaszkodást, a külső élettelen és véletlen közegre azt vallja, hogy: ubi bene, ibi patria.

Nem örvendetesebb a *vallásnak és a hazafiságnak szembeállítás*a sem, mert noha amaz azt hirdeti: „Szeresd felebarátodat mint tenmagadat!”^K és elveit, helyesebben szavait és szabályait már zsenge korban csepegtetik az ifjú lélekbe, a vallási türelmetlenségnek úton-útfélen a gyakorlatban, az életben, sőt az iskolában való szemlélése többet árt mint a mennyit az egész biblia és katekismus használhatnak! Tévedés és idejét múlt szokás tehát az, ha a nevelésben túlságosan hangsúlyozzuk a sovi-

nismust, mely mai gyakorlása mellett a gyűlölséget csak fejleszti és fanatismussá fokozza és elsorvasztja a nemes és ember-séges érzelmeket.

S e tekintetben, ha szigorúak de igazságosak akarunk lenni, a francziák különös megróvásra szolgálnak rá. Más helyen részletesen tártam fel azt a valósággal bűnös üzelmeket, melyeket e tekintetben az iskolában és már zsenge tanulókkal elkövetnek s a melyek a legképtelenebb eredményeket érlelik meg.¹

Még a józan ész és gondolkozás előtt sem állhat meg az exclusiv hazafiság, ép oly kevéssé mint az exclusiv rokonság. Egyik úgy mint a másik véletlen, a szokás és az örökség eredményei s nem következményei az egyén érdemeinek és hibáinak. A legfőbb elv: az igazságosság és méltányosság óriási magasságban honol felettük.

Ne azon fáradozzunk tehát, hogy az igazság felfogásában és a nézetekben az eltéréseket mélyítsük, mert ez a rendszer eleve kizárja a harmonikus és békés együttlétet, hanem igyekezzünk a történelmet, a földrajzot és az egyetemes irodalomtörténetet egységes szellemben tanítani s a „nemzeti tantárgyakból“ a kizárólagosság és szétválasztás elemeit kiküszöbölni, hogy így hasonló nézetek és megegyező vélemények beálltával, elpusztítsuk a nagyhangú de üres szölamokat és a megrögzött bal véleményeket. Mennyi jót tehetnének azok a tanítók!

A javulásnak alapfeltétele, hogy tisztán akarjunk látni és ne rejtegezzünk semmit. A veséig ható őszinteségre van itt szükség s nagy erkölcsi erőre, hogy a tévedésnek régi és kitaposott útjáról az igaznak és jónak szokatlan és nehéz pályájára térjünk. A nemzeti és a nemzetközi hiúságok helyét az igaznak és a jónak kell elfoglalnia. Neveljük az ifjúságot világosságban, fejlesszük kötelességérzését és bátorságát, száműzzük azonban a szellem jármát, a hamis politikai lelkesedést és a vérmes aspirációkat. Nem képzelhetem, hogy a múlt század legnagyobb férfiai hiába élt és gondolkodott volna. Voltaire műveiből kötet-

¹ L. Beiträge zur Kenntnis des mod. Volksschulwesens von Frankreich etc. v. Fr. Kemény (Gotha 1880. p. 19—22. patriotische Erziehung). — Adat: 1891 nov. havában az aacheni szövőiskola egyik 16 éves francia növendéke bemocskolta a császár képét és a közeli határon át elmenekült.

számra idézhetnék, de álljon itt csak a következő két kis párbeszéd.

A. Mit ért ön szellemi rabszolgaság alatt (*esclavage de l'esprit*)?

B. Azon szokás ez, melylyel gyermekeink szellemét kötik békóba és a mely emlékeztet a karaib asszonyokra, a kik meggyúrnák gyermekeik fejeit. Először is oly hülyeségek dadogására tanítjuk, melyeken önmagunk nevetünk és ezeket elhittetjük velük, mihelyt gondolkodni képesek; így mindent elkövetünk, korlátolt, kislelkű és barbár nemzetek nevelésére, végül pedig oly törvényeket alkotunk, melyekkel az embereket eltiltjuk az írástól, a beszédétől, sőt a gondolkodástól . . . („*esprits serfs*“)

A. Megmondjam, hogy melyik a legnagyobb hibája az emberinek? Az, hogy *ostoba és gyáva*.

G. S mégis valamennyi nemzetnél megvan a harczy bátorság.

A. Igen, ép úgy mint a lovaknál, a kik az első dobszónál reszketnek, de büszkén törnek előre, ha százszoros dobpergéssel és ostorcsapással sikerült őket fegyelmezni.

Tévedéseket táplálunk érettebb korban is. Az ifjúság szeret révedezni s még a leghitványabb dologért is képes hevtilni, költőileg lelkesülni; szive erősebben dobog, ha a hazára és a halhatatlanságra gondol. Ezen eszményi fogékonyság oka az érettebb ifjúság politikai lelkesedésének is, mely csak akkor üdvös, ha helyes mederben méltó célokért küzd. Egyoldalú irányban és túlcsigázva nem válik javára sem önmaguknak, sem a hazának, sem az emberiségnek, holott a megfordított sorrendet tartva szem előtt, az egyetemes és a különleges jó önként következik belőle. Az ifjú reménytől duzzadva lép az életbe, tarisznyájában Napóleon módjára a tábornagyai pálczát véli hordani s könyvei felett miniszteri tárczákat lát lebegni. De csakhamar keserű csalódásokra ébred, s minthogy a valóság oly távol áll eszményétől, ezt nem képes megőrizni, az életet sivárnak látja, sem kedve, sem bátorsága a küzdelemre, letér a szép és jó úttjáról, s reális élvezeteket hajszolva, elégedetlen és boldogtalan. A szerencsétleneknek ezen nagyszámú családját pedig könnyű lett volna a hazának és az emberiségnek megmenteni, ha eleve kisebb és közelebbi célokra buzdítjuk és vérükbe oltjuk a fővelke legfőbbjét: *Tégy jót és légy jó!*

Mai nevelési rendszerünk s egyúttal a mai nemzedék egy másik mélyen fekvő hiánya a szerető és gondos felügyelet mellőzéséből ered. Ezekben a testileg és lelkileg beteges ifjakban nincsen életkedv, erély és ellenálló képesség, de e helyett ellenállhatatlan szenvedély a nemi élvezetek, a bor és a kártya iránt. A gimnasztikák, a kik boldogtalan szerelemből, egy rossz érdemjegy vagy szülői feddés miatt öngyilkosokká lesznek, valóságos szegényfoltját képezik nem annyira századunknak, mint az egykorú intézményeknek és intézőknek! Jól mondja Pelman dr., hogy a tanuló ifjúság ezen idegessége végzetes leend a jövő nemzedékekre.

Á modern nevelés hibáit ily szűk keretben bajos még csak kimerítően fel is sorolni, de van közöttük egy, melynek feltáráshoz nem csekély merészség kell, s mely problémánkkal kapcsolatban egyúttal elsőrendű fontosságú. „Tiszteld mások meggyőződését és ne kívánd mások tulajdonát!“ Valóban a „bête humaine“ elnevezés nem csupán az érzéki gyengeségre vonatkozik, hanem azon elfajult birtoklási vágyra is, mely ma már annyira sülyedt, hogy imígy fejezhető ki: minden ember, mindenütt s mindenből vesz, ha azt hiheti, hogy más nem látja, nem tudja meg. Az államok — írja Tolstoï a csár által kezdeményezett békekonferencia alkalmából — mindent tehetnek népeik javára, csak azt nem eszközölhetik ki, hogy szomszédaik ne fegyverkezzenek. Míg az emberekben meglesz a vágy, hogy a másokét erőszakkal megszerezzék, vagy hogy a megszerzetet erőszakkal megtartsák, addig az államok mindig fognak fegyverkezni, sőt ha még is állapotodnának a mostani kormányok s együttes elhatározással elbocsátának hadseregeiket, ki kezeskedik róla, hogy egy új Bismarck, vagy új Napóleon nem támad-e, a ki a nemzetközi szerződések ellenére durva erejével elvesz mindent, a mi elvehető? — Napjainknak egy másik nagy elméje, Björnson, pedig joggal hirdeti, hogy az európai békét az egyetemes erkölcsösség kora kell, hogy megelőzze.

Az erkölcsi és a lelki erők képzésének és erősítésének elhanyagolása eredményezi azt, hogy a mai ifjúság, sőt a szülők és felnőttek is, szóval a társadalom zöme *jellem* híján van. Pedig ez az erő, nem csupán a létérti küzdelemben a legbecsesebb kincs, hanem forrása és feltétele a népek egymás közt való békés együttélésének is, a minek bizonyságául szolgálhat a követ-

kező hiteles történelmi adoma. XIV. Lajos megkérdezte Colbert híres miniszterét, hogy mi az oka annak, hogy ő mint a nagy és népes Franciaország fejedelme képtelen a kis Hollandiát legyőzni? — Ennek oka, Sire, volt a válasz, hogy egy ország nagysága nem határainak kiterjedtségétől függ, hanem *népének jellemétől*. — Ez a kis történelmi részlet felér több kötet vérengző hadjárattal és világosan mutatja azt a szellemet, melyben a történelmet az ifjúságnak tanulnia *kellen*, de bizonyítja azt is, hogy ma, midőn az egész világ az utilitarismus, a hasznosság dűlőjére jutott, inkább mint valaha szükség van egy egészséges és erős közszellemre, úgyszintén oly kiváló példákra és egyénekre, a kik után bátran indulhat az ifjúság.

Az az állandó dissonantia, mely eszméink és kulturális mód-szereink közt fennáll, az a szükség, mely több mint kétes értékű intézmények közti életre kényszerít, végeredményben apraját-nagyját hitetlenné és kishitűvé teszi. Íme a mély szakadás, mely a műveit világot megbénítja, íme azon lázhoz hasonló és borult kedélyállapot oka, mely minden nemzet műveltjeinek zömét hatalmába ejtette. Ily hadsereggel: vezérekkel és katonákkal nem indulhatunk a jövő századok és az örökkévalóság legmagasztosabb eszméinek hódítására, de megindíthatjuk az értelmi hadsereg újjászervezését és nevelését.

Szóval építés helyett rombolunk s ugyancsak darázs-fészekbe kellene nyúlnom, ha világosan rá akarnék mutatni a saj-tóra, mely társokozója azon állapotoknak, melyek szembeötlően nyilatkoznak meg *a külföldiekkel szemben türelmetlen viselkedésben és a rájuk vonatkozó szigorú törvényekben*.¹

Idegenekkel szemben történelmi alapon időrendben a következő három viszony fejlődött ki. 1. gyilkolásban nyilvánuló ellenségeskedés, 2. törvényes elnyomás, melynek alapját a következő okoskodás képezte: az idegen voltaképen ellenség, kit nem illet

¹ Részletesebben 1. az Encyclopédie du XIX-e siècle-ban a „*naturalisation*“ czímszót. — Esményinek vagy legalább is méltányosnak mondható a következő felfogás: „L'étranger jouira en France des mêmes droits civils que ceux qui sont ou seront accordés aux Français par les traités de la nation à laquelle cet étranger appartiendra“ (Code Napoléon, livre premier, titre 1-er, chap. 1-er article 11). — L. még: Stein, Das Ideal des ew. Fr. 39. 1. f.

semmi védelem, ki törvényen kívül áll, nem birtokolhat ingatlant, nem örökölhet és nem hagyhat örökbe, mert minden vagyona az ország urát illeti meg. Ezen kívül léteztek még más jogtalan és háborító rendszabályok is. 3. a türelmetlenségnek (!) és egyenlőségnek (?) mai állapota, mely az idegent is a nagy emberi család egyenjogú tagjának ismeri el — az elméletben (1. Revue britannique 1874 decz.).

Most pedig vegyük közelebbről szemügyre az *ö. b.* két legfőbb ellenségét: a soknyelvűséget és a sovínismust.

VI. A nyelvkérdés: a soknyelvűség mint negatív erő.

Túlzás nélkül mondhatni, hogy ez egyike az emberiség legnehezebb problémáinak, mely egyúttal legtöbb nehézséget okoz a tanításban, mert az ifjúság idejének és erejének javát emésztve fel mint eszköz, a kultúra magasabb céljait károsítja, de egyidejűleg megnehezíti a népeknek egymásközi érintkezését és az egyénnek küzdelmét a létért. Teljes szigorúsággal és túlzás nélkül állíthatjuk tehát, hogy a soknyelvűségnek csak egy (negatív) előnye és haszna van, az, hogy keresetet nyújt a nyelv-tanítók és fordítók légióinak.

A probléma megoldására irányuló törekvések számosak, de közös hibájuk, hogy téves alapból és feltevésből indulnak ki. A középkorban a latin, majd a franczia, ma pedig mellette vagy felette az angol teszi az értelmiség világnyelvét; a valóságban azonban egy a három modern világnyelv közül (angol, franczia, német) ma már nem elegendő. *Mahaffy* londoni tanár a „*Nineteenth Century*“ 1897. jan. füzetében felpanaszolva a soknyelvűség átkát, nyíltan kimondja, hogy ma már a három említett modern nyelv ismerete sem elegendő minden esetben, a mi azonban nem egészen ment a túlzástól.

Ha pedig a nagy nemzetek panaszkodnak, mennyivel jogosultabb a kisebb nemzetek feljajdulása, kiknek anyanyelve nem európai nyelv egyúttal! Könnyű belátni azt, hogy ezek természetlől fogva valóságos „nyelvi igazságtalanságnak“ vagy akár „nyelvi eredendő bűnnek“ részesei, úgy hogy némi cynismussal elmondhatjuk, hogy nem csupán a szülők, de az anyanyelv (nemzet, haza) megválasztása is kiváló előnyöket biztosíthatna. E szempontból kiválóan érdekesek azon írók, kik mintegy vértanúi az irodalmi sovínizmusnak. Ilyen pd. a dán Oehlenschläger, a ki német nyelven is írt, a mi azonban hazájában nagyon ártott irodalmi hírnevének. A mi Aranyunk mint tudjuk, e tekintetben

nem ismert megalkuvást, a mit kiválósága igazol is.¹ E tétellel bővebben foglalkoztam más helyen,² itt csak azon eredmény fel-
említésére szorítkozom, hogy a modernismus meg nem akaszt-
ható és óriási fejlődése következtében a klasszikus nyelvek, leg-
alább a középkorokéban, kénytelenek lesznek mind hátrább szo-
rulni, mert a jelenlegi nyelvi megterhelést: magyar, német, fran-
ezia, latin, görög (tehát 5 nyelv!) sem az ifjúság el nem bírja,
sem a kultúra haladása meg nem követeli. Az a nyelvi minimum,
melyet mindenkitől elvárunk, a ki korunk kulturális törekvéseiben
részt akar venni (az anyanyelven kívül): egy modem nyelv tel-
jes ismereté, egy második modem nyelv és esetleg és leg-
feljebb még egy klasszikus nyelv megértése.

Teljesen mellőzöm e helyen azon kérdés megvitatását,
bogy a modem világnyelvek közül melyiket illeti meg az első-
ség, mert ilyesmi nem csupán meddő, hanem visszahatásaiban
káros is. Ha a három főnyelvnek kettős kombinációira gondolunk,
úgy azzal, a mit az imént ajánlottunk: egy modem nyelv teljes
ismerete és egy második megértése, egyelőre beérhetjük. Ezért s
még más belső okokból nem pártolhatom az ú. n. *világnyelvi*
törekvéseket sem. Még ha fáradtsággal meg is tanulnók a vola-
ptiköt avagy az esperantot, ezek a *mű*-nyelvek sohasem fognak
a művelt világnak valódi világnyelvévé fejlődni, hanem — rom-
lásuknak csiráját önmagukban hordván — kisebb-nagyobb elté-
rések révén idővel tájnyelvekre fognak felbomlani. Meddőeknek
kell tehát mondanunk azt a kitartó és eszményi fáradozást is,
melyet a békekongresszusok ez irányban évek óta kifejtenek,
mely azonban sem megállapodással sem gyakorlati eredménynyel
nem kecsegtet. Egy világnyelv léte vagy nemléte azonban kétség-
kívül az emberiség legvonzóbb és örökös *problémái* közé tartozik,
melylyel mind jobban foglalkoznak.³

¹ „Kosmopolita költészet“ cz. költeménye (1877) így kezdődik:

Nem szégyellem, nem is bánom,
Hogy, ha írnom kelle már,
Magyaros lett irományom
S hazám földén túl se jár.

² L. „Das Sprachen-Minimum“, Zeitschrift für lateinlose höh. Schulen, Lipcse, 9. évf. (1898), 214—18. lap, és Tanáregyl. Közlöny 1898 évf. 653. lap.

³ *Rapport de la Commission nommée a Budapest pour le choix d'une langue universelle* (Tours 1898, 14 lap). A kérdésnek ma már

Csak különöz voltáért említem egy francia szerzőnek, M. G. de *Frézals-nak* (1. La liberté lingoistique en Francé, Revue du monde latin 1884 okt.) javaslatát, melynek értelmében a francia középiskolákban kötelező német és angol helyett a tanuló ízlésére (!) kellene bízni azt, hogy melyik modern nyelvet tanulja.

Hogy nyelvi tekintetben a határvidékek és a többnyelvű államok lakói vannak a legelőnyösebb helyzetben, az világos. Nem Ausztriát értem, hol a német kivételével csak nemzeti-ségi nyelvekkel találkozunk, hanem Elzászt és még inkább Svájcot, melynek alkotmánya (1874, 116-czikk) értelmében a német, a francia és az olasz a szövetség nyelvei és hivatalosan egy* idejük és egyenlőjogúak. Ezen ország példájával bizonyíthatni azt is, hogy a többnyelvűség nem vezet szükségképen ellenségeskedésekre. Molinári tábornok (1. Revue des nations, Paris, 1878, 211. lap) külön fejezetben szól a Svájcról: „Nincsen nép, mely ne hinné azt, hogy végtelenül felette áll a többinek, s a mely ezen okból s mihelyt hatalma megengedi, nemcsak feljogosítva, de kötelezve is ne érezné magát arra, hogy amazokra ráerőszakolja intézményeit, erkölceit és *nyelvét*... A Svájc ezen kényes ügyben ellenkezőleg járt el, követte a *laisser-fairé*, helyesebben a *laisser-parler* elvét és ezt nagyon helyesen tette. Ott mindannyian a legjobb egyetértésben élnek és noha a Svájc csak szövetség, nincs egész Európában ország, melynek politikai összetartása szilárdabb, és a hol a nemzeti érzés élénkebb volna“.

Az újabb békemozgalom a soknyelvűség akadályának elhárítására több eszközt érlelt meg és hozott forgalomba, melyek gyorsabb és valódibb sikert ígérnek, mint egy világnyelv. Ilyenek pd. a *nemzetközi nyelviskolák* (Intemat. Schrachschulen). Az 1. békekongresszus, mely 1889-ben Párisban ült össze, azon óhajt fejezte ki, hogy mihamarabb megvalósuljon Cobden Richard nagyszerű terve, melynek értelmében azon népeknél, melyeknek nyelve nemzetközileg használatik, nemzetközi nyelviskolák alapíttassanak. Külön fő- és albizottságok foglaloznak ezen intézménynek Francia-, Olasz- és Németországban való meghonosításával, úgy hogy a londoni nk. nyelviskolák mintájára az ifjak jókora irodalma van, melyet érdemes volna összegyűjteni. Nálunk legújabban Katona L. irt az *Esperanto* nevű világnyelvről. (Magyar Nyelvőr 99 febr.)

ezekben is három nyelven nyerjenek kiképzetetést. — Az ezzel kapcsolatos határozatok és lépések tudomására hozandók a különböző ipar- és kereskedelmi kamaráknak, úgyszintén a munkások és mezőgazdák szövetségeinek — pártolás és nemzetközi utazások előmozdítása végett. Ezen nemzetközi nyelviskolákból fejlődtek a különböző nemzetközi tan- és nevelőintézetek, melyekről egy későbbi fejezetben lesz még külön szó (1. XI:2.).

Egy másik tetszetős, de gyengébb eszköz a *tanulók nemzetközi levelezése*, melynek lényege a következő: Két különböző ország (nemzet) növendékei felváltva küldenek egymásnak anyanyelvükön írt leveleket, melyhez minden alkalommal a megelőző levélnek a szülő vagy tanár által eszközölt javítása is mellékelve van. Ilyen eljárás mellett az ifjúság nem csupán nyelvi hasznot húz, de erkölcsit is, a mennyiben az idegen nemzetnek képviselőit jobban tanulja megismerni a későbbi nemzetközi ismeretségeknek és barátságoknak veti meg alapját.

Az ügynek részletes és összefoglaló ismertetését adja azon francia jelentés, melyet róla Moneta Th. C. terjesztett a VIII. hamburgi békekongresszus elé e címmel: *Rapport sur la correspondance internationale entre étudiants de différents pays*, melyhez hozzátehetem, hogy e mozgalom már Amerikában is hódít és nyomai minden iskolaügyi folyóiratban megtalálhatók.

Ezzel rokon a tanárok nemzetközi levelezése, melyről „Internationaler Pädagogischer Briefwechsel zwischen Lehrern,“ *Correspondance pédagogique intern, entre France et les autres pays* czímen a bécsi Zeitschrift f. d. Realschulwesens XXII. és XXIII. évf.-ban (1897: 406.1.; 1898: 192.1.) olvashatni bővebbet.

Repertorium.

Arndt, E, M.: Ueber Volkshass und über den Gebrauch einer fremden Sprache (s. 1. 1814). — *Böckh.*: Die statistische Bedeutung der Volkssprache als Kennzeichen der Nationalität (Berlin, 66). — *Abel, C.*: Ueber Sprache als Ausdruck nationaler Denkweise (Berlin, 69). — *Manitius, H. A.*: Die Sprachen weit in ihrem Entwicklungsgange zur Humanität (2. Ausg. Leipzig, 70) — *Stchlich, F.*: Die Sprache in ihrer Beziehung zum Nationalcharakter (Berlin, 82). — *G. de Dubor*: Les langues et l'espèce humaine (Louvain, 85). — *Les droits du langage dans les Etats de nationalité mixte*, par le dr. A. Fischhof, Vienne 1885. (Ez a mű eredetileg német nyelven jelent meg Bécsben Manznál e címen: Die Sprachenwelt in den Staaten gemischter Nationalität). — A nyelvek állami szabályozása dr. Balogh Arthurtól (Athenaeum VII. évf. 1898: 52. és 219. 1. f.)

VII. A sovinizmus természetrajza.

Miért nézed pedig a szálkát, a
melly *vagyon* a te atyádfiának szemében,
a gerendát pedig, mely a te szemedben,
nem vészed eszedbe?
Máté ev.: 7, 3.

A címzőben kifejezett fogalom az emberiség történetében általában s a mi kérdésünk szempontjából különösen oly kiváló fontosságú, hogy tudományos tárgyalását e helyen nem mellőzhetjük. A Patriotismus irodalma ma már oly óriási terjedelmű s annyira fel van dolgozva, hogy újat mondani alig lehet és a meglevőt röviden tárgyalni épenséggel nem könnyű.

Ezen nehézségeket úgy igyekszem legyőzni, hogy a nagy gondolkodók idevágó elmékedéseiből állítok össze mozaikot, a mi mindenesetre becsesebb annál, mintha régi gondolatokat újabb köntösben mutatnék be. Az egész tanulmányomon veres fonalként végig vonuló irányeszmékből: a türelmességen alapuló nemzetközi és kölcsönös becsülésből következik, hogy csaknem kizárólag oly véleményeket idézek, melyek e felfogással megegyeznek.

Minden félreértésnek elejét veendő, ismételten ki kell jelenítenem, hogy az alábbiakat azon a hazafiságra (sovinizmus)¹ vonatkoztatom, mely ma közkeletű s csaknem kizárólagosan uralkodik, s hogy a nemesített, valódi hazaszeretet létjogosultságát egyáltalában nem vonom kétségbe, sőt azt a szülői és az emberszeretettel egyenrangú oly elemnek tekintem a nevelésben, melyet a tömegek már az állam- és nemzetfentartás szempontjából ép oly

¹ A sovinizmus a nemzeteknél ugyanaz, a mi az egyénnél a strébség. A sov. magyar egyenértéke Szigeti J. szerint: „*csakhoni*“(?). Részletesebbet a *chauvin* elnevezésről l. Roger Alexandre: Le musée de la conversation (Paris 1892. p. 62—67).

kevessé nélkülözhetnek, mint a vallást. Ámde mindkettőre érvényes Auerbach B.-nak ezen szép mondata: Es gibt keine allein selig machende Religion und keine allein menschlich schön machende Nationalität (Landhaus am Rhein, Erich). Mielőtt azonban saját nézeteimet tovább fűzném, mintegy előkészítésül tartunk szemlét a különböző idők és népek gondolatai felett.

1. Aphorismák a hazafiságról.

A Patriotismus nemzeti színekkel bevont édes csemege, mely a gyermekek és aggok étvágyát ingerli, a kik azonban rémülettel dobnák el maguktól, ha a színek mérgét sejténék (—). „Ez itt a mi vérünk-ből való, — az ott idegen“, így szólnak az alantas szellemek. Számunkra a világ egyetlen egyesített ház. Az, a ki az emberiség ügyeit magáévá teszi, részes az istenek sorsában és hivatásában (Az indus „Bhatihari“ -ből). — A családot önmagának kell elébe helyezni, a hazát a családnak, az emberiséget pedig, mely a legnagyobb család, a hazának elébe (Fénelon). — Jó király alatt van hazánk, rossz király alatt nincs (Voltaire). [Mi következik ebből?!] — Mindennek daczára szeretjük hazánkat: a hűtlenről is szívesen emlékezünk meg (u. az). — Élj évszázadoddal, de ne légy rabszolgája; add meg kortársaidnak azt, a mire szükségük van, de ne azt, a mit dicsérnek (Schiller).

— Nem csupán hazánknak vagyunk polgárai, hanem korunknak is (u. az). — A hiúság az önzésnek legerősebb neme; a nemzeti hiúság még a legutolsó önzésnek is nyújt tápot (Eötvös: Karthausi). — A hazafiság a személyes érdek pillanatnyi megvetése (Balzac). — Valóban' jó anyját szeretni, ha gazdag, hatalmas és köztiszteletben álló — de főleg akkor kellene anyánkat gondozni, a mikor szegény, sebesült és megalázott (Gambetta).

— Ha valaki fizetést húz azért, hogy részt vesz a törvények megalkotásában és alkalmazásában, ha gyakorolja a hatalmat és megcsonkítja a költségvetést, azt mondják róla, hogy hazáját szolgálja (*servir s'ón pays*);nem volna-e helyesebb az, hogy hazája szolgálja őt (*se servir de s'ón pays*)? — A hazafiság kitűnő könyvhöz hasonlít, melynek eredeti kiadása ritka, de utántzatainak se szeri, se száma (C. N.). — Nem az igazi földink, a ki véletlenül ugyanazon országban született, hanem az, a ki ösztöne és tudatos gondolkodása révén osztja érzelmeinket és eszméinket (C. N.).

— A hazafiság előbb ösztön, csak azután erény (De Gerando).
 — A valódi hazafiságot a jövőben inkább az teszi, hogy saját országunkat gazdagítsuk, mintsem hogy szomszédos országokat elpusztítsunk (Blanqui A.). — A hazafiság olyan, mint a hit: segít meghalni (Mme Collet L.). — A hazafiságban van valami igazságtalan és mesterséges, azonkívül, hogy türelmetlen, rettenetes és gyakran kegyetlen (Ballanche). — A hazafi rendszerint ellentéte az emberbarátnak (Pinel L.). — A bölcselkedés nem polgárokat, hanem világpolgárokat nevel (Boiste). — A kizárólagos hazafiság úgy viszonylik a valódi hazaszeretethez, mint a fanatizmus a vallásossághoz (Droz T.). — Az evangéliumoknak meg nem másított szelleme értelmében a kereszténynek csak a mennyei hazával volna szabad foglalkoznia (Grimm). — Az egész világ java, az emberiség előnye, a nagy családnak boldogsága: íme ez a kosmopolitizmus (Parisot V.). — A valódi hazafiság katonákat szül (Arnault). — A hazaszeretet az a nemzeteknél, a mi az életkedv az embernél (Lamartine). — Gil Blas mester, mondja társam, íme születésem *helye*, melynek viszontlátása elragadtatással tölt el, annyira *természetes* az, hogy az ember szeresse *hazáját* (Gil Blas: II, 9.). — A hova lelkünk láncozva, ott van a haza (Voltaire: Mahomet). — A *bátor* halandó *mindenütt* hazára lel (Racine L.). — Az én hazám ott van, a hol csodálatom (de Custine). — A haza ott van, a hol szerelmünk tárgya ¹ (Mme Woillez). — A bölcsészetben nincs más haza, mint az emberiség (Cousin V.). — Vannak emberek, a kik egész hazájukat az illető kerületben találják meg (Dupin). — Mint Antonius hazám Róma, mint ember bazám a világ (Marc. Aurélius). — Nincs szebb hely a Normandiánál, e földön pillantottam meg a napot („Ma Normandie“ költ.). — ... óh haza! kimondhatatlan rejtély! magasztos és rettenetes szó! megmérhetetlen szeretet! Az ember tehát a földnek csak egy zuga számára született? (A. de Musset költ.).

„Mi a haza? Talán lény, melynek valamely jótéteményért hálaival tartozunk? Érző szervezet, mely szenved és elátkoz, ha

¹ V. ö. Ubi bene, ibi patria; Patria est, ubicunque est bene (Cicero); úgyszintén a régi görögök: Aristophanes, Euripides, Musonius, Philiskos hasonló értelmű mondásait (Btichmann: G. W. 257. 1.).

elhanyagoljuk? Haza és szabadság hasznos dolgok, mint egy köpeny, melyet vásárlók, ha nem örököltem atyámtól; szeretem, de csak azért, mert javamra szolgál. Ha nem tudnám, hogy mit kezdjek velük, ha csak annyiban látnám vásárolniuk, mint egy köpenyegnek eső ellenében, ugyan minek vásárolnám meg s hozzá még nagy áron?“ Íme Missirilh kétségbeesett okoskodása Stendhal „*yanina, Vanini*“ ez. elbeszélésében; a hazafiság és a szerelem szenvedélyeinek erőteljes szembeállítás, mely az utóbbinak győzelmével végződik.

Ha a dolgot megközelítve, mélyére igyekszünk hatolni, azt látjuk, hogy legtöbb esetben nem az ország, a szülőföld az, a mit a „*haza*“ szó alatt értünk, hanem egy város, egy falu, egy község vagy egy majorság. Az a honvágy, mely idegen földön ránk támad, főleg másod- és harmadrendű tárgyakkal függ össze: a parasztleány a városban falusi kunyhója után eped, a tejes leány egy bizonyos tehén után, s í. t. A tengerész ujjával mutat a zátonyra került hajóra s mialatt forró könyeket ejt, így szól: „Ezek a deszkák rejtették hazámat!“ .Jensen Vilmos „Hégi barátom“ czímen íróasztalát magasztalja úgy és annyira, mint mások kevesebb joggal hazájukat. Scheffel (1. Wartburg—Heimweh) így dalol: „Köszöntlek kis ablakocska a torony tetején, hol második hazát találtam magamnak és szerelmemnek“.

Az ilyen s ehhez hasonló példákat könnyű szerrel szaporíthatnánk. Mindannyiból végeredményként az következik, hogy: minden szokás és gyengeség. — Mindenek felett két dolog az, mely életünk alkonyán ismét hatalmába ejti szívünket: a vallás és a haza. Ha mozgalmas ifjúságunkban gúnyt is üztünk hazácskánkból és Scipióval azt vallottak, hogy: *Ingrata patria, ne ossa quidem habebis*, végre mégis csak viszakiváncozunk atyáink porladozó hüvelyéhez. — A „*h*“ szó fogalma oly magasztos, tartalma oly kiterjedt, hogy jelentősége a valóságban szinte szétfoszlik.

2. *Hazafias superlativusok.*

A címiben kifejezett dolgok: tulajdonságok és hibák, a néppszichológiának legérdekesebb nyilvánulásai. Nem csupán az egyed hiú, önmagával eltelt s hivalkodik minden alkalommal, hanem a nemzetek is sínlik e fogyatkozást, mert hisz ezek ama-

zoknak gyűjtőfogalmai. Szóval a *sovinismus*, az emberiség nagy kárára, nemzetközi jelenség és — betegség.

Lehetetlen, hogy mindegyik nemzet *legelső* legyen, hisz mint mindenütt, úgy itt is érvényesül bizonyos sorrend és különbözőség; lehetséges azonban, hogy mindegyik nagy és hatalmas legyen, nem a katonák és az ágyúk száma, hanem a felvilágosodott elmék mennyisége és műveik minősége révén. A nemzetek versenyésének és küzdelmének nem lehet határt szabni, de nem is kell, mert szellemi téren vég nélkül folytatódhatik. Ha az emberiséget a dicsőség, a becsvágy sarkalja, rajta: álljanak sorompóba a szellemi hősök az értelmiség zászlaja alatt, küzdjenek elmével és tollal, de ne karddal, és igyekezzenek egymást remekműveikkel túlszárnyalni.

Hogy valamely nemzet njily szigorú a többi s főleg a szomszédos nemzetek hibáival szemben, mily kérlelhetetlenül ítélkezik az idegen erkölcstelenségek felett s mennyire vak saját balgaságai és bűnei iránt, azt csattanósan igazolják azok a közmondásos szólások, melyek az illető népeknél széltében használatosak s egymást kölcsönösen a legrútább világításban tüntetik fel.

Ha valaki gyáván futásnak ered, az angol azt mondja: *he takes french leave*, viszont a francia: *il s'est esquivé à l'anglaise*; Franciaországban a *politesse anglaise* a gorombasággal egyértelmű; ilyenek még: *querelle d'Allemands*, *maladie française*, *s'en aller h la française* (l'anglaise), *furia francese* (de Aréna † 1544), *furor teutonicus* (Lucanus f 65 Kr. e.), *tedescó furor* (Petrarca † 1374), stb., stb.¹

„Island a legjobb ország, a mely létezik“, mondja az islandi az „*Extra Hungariam ...*“ mintájára, noha regéiben s a kivándorlással önmagát czáfolja. Hasonló szellemi szűkkeblűséget tár elénk a következő mondat: „A spanyol nemzet az, mely hagyományai és hősi tettei révén legjobban képviseli a világon a haza fogalmát“ (1. *Revue du monde latin* 1884 decz.). Ide

¹ Ezen adatoknak valóságos tárháza: *Internationale Titulaturen* von O. Frh. v. RBINSBERG-DÜRINGSFELD (Lipscse, 1863, két kötet; I. Was die Völker über einander sprechen 166 lap; II. Was die Völker über sich sprechen 150 lap.). — V. ö. KEMÉNY F: *Nemzetközi Hasonlatok* (Egyet. Philol. Közlöny XXII. évf. (1898): 6—9. füzet).

tartoznak a híres nemzeti jelmondások is, milyenek pl. *A. E. I. O. U.* — Anstracorum est imperare orbi universo (Ausztria kormányozza a világot). Erin go bruh = Írország mindenekelőtt, stb.

A nemzeti monopóliumnak ez az egyetemesítése talán leginkább a franciaíknál, az angoloknál és a németeknél van kifejlődve: mindegyik azt tartja, hogy az ő nemzeti jellege adná meg a világnak a tökéletesség bélyegét. Lohenstein német költő „Arminius und Thusnelda“ ez. regényében (1689—90) annak beigazolására vállalkozott, hogy mindaz, a mi e földön valóban nagy, habár csak közvetve németektől ered. Egy másik költő így dalol: „Ha a németek igazi németekké válnának, a földön egyetlen birodalmat teremthetnének, mely Jézus Krisztus által felölelné az egész világot és békét biztosítana neki“. A legfranciaosabb német, Heine, valahol ezt írja: „Igen, akkor felkeresnének bennünket; nem csupán Elzász-Lotharingia, hanem egész Franciaország, egész Európa, az egész világ — az egész világ németté lenne! A tölgyek alatt járkálva, gyakran álmodozom Németországnak ezen küldetéséről és egyetemes uralmáról. íme, ez az *én* hazafiságom!“ Ámde épen Heine műveiből nem volna nehéz ennek merő ellentétét is kimutatni (1. pd. fent 23. lap) midőn pd. anyjáról így ír: „Das Vaterland wird nie verderben, Jedoch die *alté Frau* kann sterben“. Más helyen pedig (19. köt. 351. l.) e kifejezésekkel találkozunk: „Scheinhelden, Maulpatrioten und sonstige Vaterlandsretter“. A midőn Heine — írja Goldbaum V. — megkötött sasként repked a cosmopolita világáramlat és a nemzeti ragaszkodás között, mint Rabbi von Bacharach majd az egyik, a Wintermarchen-ben majd a másik irányba iparkodva, úgy ezt anyjától örökölte. — Hogy mennyire viszonylagos és egyéni a „hazafi“ elnevezése, azt élénken mutatja a Bómére vonatkozó következő két ellentétes ítélet: „Börne halála után nagy elismerést arat mint ember. Németország kétségkívül legnagyobb honfiát (Patrioten) veszíti el benne, az irodalom csak kevésbé károsodik (Heine levele Campehez 37, szept. 5.). A francia Cormanin ellenben Börne összes műveinek előszavában (VH. köt. 220. l.) így ír: „Börne második hazájaként szerette Franciaországot. Németország érdekében szerette és igaza volt“. — Ezen két kiváló német író példája (másokétól el is tekintve) igenlő választ enged Goethe Iphigéniájának eme súlyos kérdésére: Kann uns zum Vaterland die Fremde werden?

A mi Franciaországot illeti, e tekintetben szintén az adatoknak túltengését észlelhetjük. Már IV. Henrik azt hitte, hogy megtalálta az *ö. b.* biztosítékát oly egyetemes és keresztény köztársaságban, melynek élén Franciaország halad. Ennek az országnak szellemi vezetőségét tényleg senki sem vonja kétségbe. A régi időkben, az alkotások eredetisége és összhangja a hittel és erkölcsökkel volt az, a mi a francia irodalmat Európának ajánlotta, későbbi korszakokban az állandó tökéletesedés, a teljes csín, a fekölt eszmék és a bátor bölcselkedés voltak terjesztő tényezői a francia könyveknek. A képességek váltakozása és a nemzeti géniuszok tekintetében oly alapos okulás tárul itt elénk, melyet hasonló átlátszóságban egy más nemzetnél sem találhatni fel (L. Complément de la préface du Dictionnaire de la langue française de Littré). Itt említem a következő maliciosus, de jellemző megjegyzést. „Ha a francziáknak azt mondd, hogy nem ők teremtették a napot és a holdat, ezt a választ kapod: Ez ugyan igaz, de erről való nézeteinket közöltük az Atyaistennel“.

A francziák ezen képzelt v. valódi szellemi fölénye, mely napjainkban mintha lenyugvófélben volna, már is terjedelmes irodalmat érlelt; íme néhány adat.

Held J.: Frankreich an der Spitze der Civilisation (Würzburg 1863.) — *Lefebvre St.-Ogan*: L'influence française etc. (Paris.) — *Martin H.*: La France, son génie et ses destinées (a szerző a mysticismussal vegyes hazafisággal igyekszik azon hegemoniát kifejteni, mely nemzetét állandóan és isteni gondviselésből a többiek felett megilleti).

A népek életének figyelmes szemlélője, irodalmaik alapos ismerője lépten-nyomon ráakad a megvetés, a szándékos ferdítés és a szembeötlő jogtalanság ilyen s még súlyosabb példáira. „Bejártam a világot, hogy jogczímem legyen az egész emberiség megvetésére . . . s ez teljes sikerrel járt.“ Ezen ép oly őszinte, mint pessimistikus beismerést megokolja ezen tétel: „Minden országnak vannak törvényes illetlenségei, időhöz és helyhez kötött vétségei“, a minék igazságát a különböző népek történetéből vett számos példával meggyőzően bizonyítja be Voltaire „Dictionnaire philosophique“ ez. művében.

A nagyszámú hazafias superlativusok nincsenek tanulság és érdekesség híján. Ugyanezt az irányt egy előkelő modem író is konstatálja. M. G. Valbert „*Les préjugés*“ (l. Revue

des deux mondes, 1887. máj. 1.) ez. cikkében, miután elmondta, hogy az angol meg van arról győződve, hogy nemzete a világon a legelső, így folytatja: A ki a világot beutazta s Ulysses módjára meglátogatta az idegen városokat s megismerkedett erkölcsseikkel és gondolataikkal, meggyőződhetett arról, hogy a kínaiaktól és araboktól kezdve a montenegróiakig, a szerbekig és a bolgárokig nincs a világon egyetlen nagy vagy kis nemzet sem, mely nem volna hajlandó magát a világegyetem legelső népének tekinteni.

Íme a sovinizmusnak ez a kQlöncz alakja teljes analóg hasonmása annak, melyet az emberek régebben földünknek a naphoz 8 a többi bolygókhoz való viszonyát illetőleg tápláltak. Az égi testek helyébe néptestek léptek, melyeket idővel, meg lehet, még szűkebb keretű fogalmak fognak felváltani.

Mindezen nemzeti superlativusok, irodalmi vonatkozásaiktól eltekintve, meggyőznek azon gyakorlati igazságról hogy az ö. b. eszméjének megvalósítása egy nemzet túlsúlya és hegemoniája mellett lehetetlen, s hogy az ezen irányban folytatott törekvések mindenkor meddőek lesznek. Ugyanez áll az egy törzshöz tartozó nemzetekre is, a minék egy újabb jelenségét Cipriani Amilcare, a híres olasz forradalmár törekvéseiben látjuk, a ki 1888 nov. 9-én Párisban „*L'Union des races*“ czímen előadást tartott, melyben, az emberiség jövődő boldogulásának feltételül a román néptörzsek egybeolvadását tűzte ki.

3. Tanulságok.

Az imént közölt idézeteket gyűjteményemből, melybe ezé-lomnak megfelelően és tudatosan főleg a sovinizmust megróvókat vettem fel, könnyű szerrel meg is tízszerezhetném; utalhatnék azon számos kiváló tudósra és művészre, a ki idegenben keresi kenyerét és talál elismerésre ... de a közlött anyag is elegendő annak beigazolására, hogy a sovinizmus jogtalan fogalma meg-mételyezte és károsította a nemes értelemben vett patriotizmust, s hogy ezen önkéntes v. önkéntelen fogalomzavarnak következménye a legellentétesebb nézetekben és meggyőződésekben nyilvánul. Az idézett tanúk nagyobb része azt vallja, hogy az áll-patriotizmus egészben véve hazug fogalom, mesterséges vadóc, az emberiség gondolkodásába idővel befészkelte legkárosabb elő-ítélet (conventionelle Lüge), melynek nincsen létjoga. Társadalmi

téren bujkáló türelmetlenség, melynek nyomában annyi vér és bűn jár, mint a vallásos türelmetlenség kíséretében. Logikailag továbbfuzve nemzetközi viszályokhoz, a végletekben valóságos irtóháborúkhöz vezet. A természetben hiába keresnök az analógiáját! Az állat ott telepszik le, a hol a megélhetés feltételeit megtalálja, s elégedett; ha nem, más jobb otthont keres magának. S a Szentírás, akár Jézus Krisztus, akár Mózes tanításait tekintjük, nem a türelmességet és humanismust hirdeti-e?

Megdönthetetlenül áll előttünk az a tény, hogy valamint az első embereknek nem volt hazájuk, az utolsóknak sem lesz. E végcél felé kell tehát törekednünk oly világerő jogánál fogva, mely az emberi hiúságok és gyengeségek felett áll. E célhoz legbiztosabban az *értelmes* világpolgárság vezet, mely távol áll mindama rágalomtól, melylyel a félremagyarázott cosmopolitizmust ma még és nálunk lépten-nyomon illetik. Miért ne szerethetné és tisztelhetné az ember saját országán kívül mások anyaföldjét is? Avagy talán hazug Jókai Mórnak ez az örökszép igéje: „A hazaszeretet nem zárja ki az emberszeretetet!” — És nem ismerjük-e el utólagosan a helyességét azon irodalmi programmnak, melyet „a magyar szellem érvényesítése az európai ízlés formái között” czímen már 80 év előtt vallott az akkor *modern* Kisfaludy Károly? (L. Beöthy Zs. titk. jelent, a Kisfaludy-Társaság 99 febr. 5. nagygyűlésén). Hasonló felfogást fejez ki Mme de Staël e szavakban: Il se pourrait qu'une littérature ne fût pas conforme à notre législation du bon goût et qu'elle contînt des idées nouvelles dont nous pussions nous enrichir; de ugyanezen szerző ezt is mondja: L'imitation des étrangers est un défaut de patriotisme. — Igen, ne a csatatéren, hanem a szellem és az erkölcs birodalmában igyekezzék ki-ki sovinizmusát érvényesíteni azzal, hogy hazája javára a legjobb és a legszebb alkotások dicsőségét iparkodik megszerezni.

Mi sem bizonyítja jobban a patrikuláris és absolut hazafiság irracionális voltát mint egy pillantás arra, a mit én a sovinizmus matematikai elméletének neveznék. Képzeljünk n nemzetet megannyi kisebb-nagyobb átmérőjű kör által képviselve, melyek eredetileg egyenlők voltak és egymást érintették. Minden egyes ily „kör-nemzet” expansiv erőt fejt ki és a kívülről állókat ellenségnek nézi. Ezen kifelé ható erők óriási feszültségeket idéznek elő, az egyensúly ingadozó; a kép folyton

változó, nyugalom azaz béke képtelenség, mert a nemzet-egyed a nemzetek tömegének romlásán fáradozik. — Mily más a kép, ha a nemzeti erők mindenütt a középpont felé, centrálisán hatnak, ha más szóval valamennyi nemzet az ifjúságot nem a háborúra és harcziava szellemben neveli, hanem a békére és emberiséges hajlamokra! Amaz nyugtalanságot és háborút, ez békét és belső megerősödést eredményez, mert kívülről sehol és senkit sem fenyeget veszély. Ezt az állapotot igyekeznek nyugodt lelkiismerettel előkészíteni azok, kiket rendszeren hazátlansággal, sőt hazaárulással vádolnak olyanok, kik szándékaik tisztaságát nem képesek v. nem akarják megérteni. Azért legalább is méltányos, hogy ne csupán a hazaszeretet javára alkossunk törvényeket, de az emberszeretetet is részesítsük némi támogatásban.

Hogy mint fogom fel én a *hazafiságnak és cosmopolitismusnak* egymáshoz való viszonyát, azt világítsák meg a következő elmélkedések:

„A hazaszeretet nem zárja ki az emberszeretetet. Ha az értelmes tanult fiatalság testi és lelki erejét saját nemzetének gyarapítására szentelné, sokkal nagyobb hazafiságot mívelne, mint bárminő hőstettekkel, a miket idegen nemzetek megrontására elkövet. “

így nyilatkozik Jókai azon *Szózatban*, melylyel a béke-egyesületek a tanítókhoz, főleg pedig a történelem tanáraihoz fordulnak. — Berzevichy Albert pedig czimű szép könyvében (a 210. lapon) napjainknak *nemzeti* sovínismusával szembeállítja egy régibb kor jóval nemesebb *emberi-* sovínismusát. — Lady Aberdeen az *International Womens Council* 1899. június 26. londoni congressusán elnöki megnyitójában többek közt így szólt: „A Patriotismus lényege abból áll, hogy az általános emberi érdekeket mindenkor a szűkebb haza egyéni szükségleteihez alkalmazzuk/”

S valóban mekkora eredményt lehetne az ifjúságnál az általános emberszeretet javára elérni, ha kellőképen megértetnék velők a következő logikai lánczolatot:

Család — Haza — Emberiség,
szülői szeretet — hazaszeretet — emberszeretet,
ragaszkodó gyermek — jó hazafi — igaz felebarát.

Ezen új szentháromság mint egy az emberiség örök eszméi felé haladó csillagzat, oly láncz, melynek összefüggő szemei

nemhogy ki nem zárják, de kölcsönös hatásukban fokozzák egymást. S mégis mily kevesen követik!

E háromságot, mely egyaránt tartalmaz jogokat és kötelességeket, már zsenge korban kellene a gyermekek szívébe csepegtetni s később szüntelen emlékeztetés révén elméjükbe vésní. Mert az ethikai világrendben sohasem lesz vitás az a kérdés, hogy ki nagyobb: az-e, a ki csupán hazáját szolgálja, vagy a ki *e mellett* még az összemberiség érdekeit is előmozdítja!

Ugyancsak *Jókai* végzem: „Egy nagy államférfi azt mondá a tanítókról, hogy azok vívták ki a *hadjárat diadalát* — Higyük azt, hogy azok fogják kivívni a *béke diadalát is!*“

Repertórium.

Von der Liebe des Vaterlandes, 2 köt. (Bécs, 1793.). — Der Patriot aus Grundsätzen (Pest, 1797.). — Histoire de la filiation et des migrations des peuples, par F. de Bretonne, 2 vol. 8* (Paris Decessart 1837.) — Becker W. C.: Patriotismus contra Civilisation! Der Völkerfriede. (Zürich, 1893). — Mme Fischer-Lette: L'amour de la patrie (németül és francziául, Berlin, 1896). — L'idée de Patrie, conférence prononcée à Marseille par M. F. Brunetière (Paris Hetzel 1897, 35 p.) — L'idée de Patrie par L. Legrand, conseiller d'Etat etc. (Paris Hachette 1897, 330 p.), — L'idée de Patrie par M. J. Prudhommeaux (La Paix par le Droit, Paris 1897, p. 171. f. és 199. f.). — Dr. M. Kolben: Nationale Gesinnung und Friedensfreundlichkeit — kein Gegensatz (DWN. 98:139—42.1.). — La question patriotique (La Paix par le Droit, 1899. p. 381—88.).

VIII. A nevelésnek egynémely helyes elvéről.

Valamit akartok azért, hogy cselekedjenek az emberek ti veletek, azont cselekedjétek ti is azokkal; mert ez a Törvény és a Proféták.

(Mát. ev. 7: 12.)

A ki azt állítja, hogy minden a mi új, rossz is, önkéntelenül beismeri, hogy mindaz a mi régi, eredetileg rossz volt, mert abban csak senki sem kételkedik, hogy minden intézmény mint újítás vette kezdetét (J. Bentham: *Sophismes du pouvoir*, 7-e soph.). Jóllehet nem minden új, a mit mondandó leszek, e tekintély támogatásának szükségét éreztem.

Régi s szomorú tapasztalat, hogy évszázados vizályok sanyargatják az emberiséget s hogy a történelem kegyetlen leczkéi daczára sem lettünk engedékenyebbek, elnézőbbek egymásnak hibái iránt. Elismerjük mindannyian, hogy javulás csakis kölcsönös ttirelenség árán volna elérhető, csendes otthonunkban magasztaljuk is az emberséges erényeket, hogy azután a nyilvánosság előtt annál jobban tiporhassuk lábbal. 8 mi volna nyitja e rút rejtélynek? Egyedül az *érdek*, mely Isten és szörny, ég és pokol, és mindent felemészt. Ez az érdek, mely épen nem emberi (humánus), hanem egyéni még akkor is, ha „nemzeti“ v. „hazafias“ sallanggal vonjuk be, uralja és vezérli a köz embereit: a politikusokat és államférfiakat, a tábornokokat és publicistákat. Politika és lelkismeretesség ellentétes fogalmak, melyek egymást kizárják és mint a kivételesség fenkölt példái mutatják (Deák, Washington), évszázadonként talán csak egyszer egyesülnek. A túlnyomó többség gondolatait és tetteit az önzés és a türelmetlenség irányítják, s minthogy a mi céljaink előkészítésére és megvalósítására ép az ellenkező fogalmak és erények szükségesek, nézzünk szemébe azon modern jelszavaknak,

melyek úton-útfélen felhangzanak s melyeknek szónok és hallgatók csak azért adnak hitelt, mert ezerszer hangzottak fülükbe s mert megvizsgálásukra és czáfolásnkra nem rendelkeznek elég értelemmel, bátorsággal és lélekkel.

A háború szükségességének hírnökei szívesen hivatkoznak a természet rendjére és példájára. De vájjon mit látunk ott? talán az egyazon fajhoz tartozók küzdelmét vagy egyenlőtlen tömegek előidézte megsemmisülését? Hisz maga az állat is rendszerint heéri azzal, hogy ellenfelétől elragadja a zsákmányt és felfalja. A család, haza, emberiség háromságának két szélső tagja szépen egyesíthető és megfér egymás mellett. A hazafiság gyengíti a hozzátartozóságot az emberiséghez és megzavarja még a családi összhangot is. Pedig az emberiség a legmagasabb fogalom, szent.

Kik barátaink? Egy család, melynek tagjait önmagunk válogattuk meg. Mi a haza? Oly család, melynek tagjai nem függenek tőlünk, sem az emberiségtől. Minden nép a nagyságnak és gyengeségnek, az erényeknek és bűnöknek vegyülete, s ha ez *minden* népre áll, nem kell-e kölcsönösen elnézőeknek, türelmeseknek lennünk?

Mi kár, hogy az emberek zöme csak érettebb korban s midőn az élet küzdelmei és tapasztalatai megedzették, de meg is viselték, jön e meggyőződésre, melyet, ha sikerül korábbi években érvényre juttatni, ez valamennyi tényezőnek csak előnyére válhat. De arra, hogy ez megvalósuljon, kell, hogy azt az önzést, melyet a természet oltott az emberbe, mihamarabb helyes mederbe tereljük és kellő határok közé szorítsuk, nem csupán a nevelés elméleti szabályaival, hanem, a mi ennél aránytalanul jobban hat, saját jó példánkkal. A mit egyszer jónak és szükségesnek ismertünk el, azt igyekezzünk megvalósítani és követtessük másokkal is. Fejlesztjük és ápoljuk tehát minél korábban és szünet nélkül a kötelességtudást, mutassuk meg a fiataloknak, hogy ezen lehetőség magasabb szükség és szent kötelesség, mely őket legbiztosabban óvja meg azon hamis aspirációktól és eszményi tévelygésektől, melyekből, ha egyszer kiábrándulnak, csalódásnál és kislelkűségnél egyéb nem marad számukra. A nemzetiség, faj és vallás szerint való széthúzások manapság átokként nehezédnek az emberiségre. Pedig maga ez a szó „*nemzetiség*“ (*nationalité*, Nationalitát) a francia *Académie*

szótárában csak 1835 óta fordul elő és Boiste is először 1823-ban idézi e példa keretében: „*Les Français n'ont pas de nationalité Bonaparte.*“ Maga Renan (1. Qu'est-ce qu'une nation? Paris 2. éd. 1882. p. 30.) is így ír: „Les nations dans le sens moderne sont quelque chose d'assez nouveau dans l'histoire. L'antiquité ne les connut pas“. Heine pedig (1. Kolbéhoz 1828. nov. 11. int. levelét) a „Neue Annalen“ című újonnan alapítandó folyóirat részére a következő jeligét ajánlotta: „Es gibt in Europa keine Nationen mehr, sondern nur Parteien“ A helyett tehát, hogy azt az eredendő bűnként az emberi természetbe ojtott önzést, mely idővel birtoklási vágygyá és rablássá fajul, a neveléssel, példával és szokással még fejlesztenők és ápolnók, igyekezzünk minden lehetséges s megengedhető eszközzel é csúnya hajlamot kiirtani és enyhíteni s az *altruismust* idejekorán a jövő nemzedékek gondolat- és érzelmvilágában meghonosítani. A csalódások, mondja br. Eötvös (Karthausi), szükségkép véget érnek. Ifjúságunknak ama legszebb csalódása, hogy másokat magunknál jobban szeressünk, szintén megszűnik. Mert az ember természeténél fogva önző s ezen veleszületett tulajdonságoktól nem szabadulhat meg. — De meg *kell* őt szabadítani! válaszoljuk mi. S eme felfogásunkban és törekvésünkben segítségünkre lehet egy előkelő magyar szerzőnek szép könyve,¹ melyben néhány megható lapot szentel az önfeláldozásának és az önzetlenségre való nevelésnek.

Nem elidegenülés, hanem megbarátkozás, nem szétválasztás, hanem közeledés legyen a népek jelszava, *a nemzetek egybeolvasztása* valamennyiünk törekvése! E végcélhoz számos eszmos eszköz és út vezet.² Szaporítsuk az ösztöndíjakat, melyek

¹ *De Gerando* Antonina: „A felsőbbrendű társadalom első ábécéje“ (Kolozsvár, 1897.).

² V. ö. „Deutsche-Franzosen“ v. Klein (Pädagogium, VI. évf. 5. füz.). — „Zur Eintracht Frankreichs und Deutschlands auf dem Felde der Erziehung und der Wissenschaft“ v. A. Bechtel (Zeitschrift f. d. Realschulwesen XXI. évf. 1896, 577—85. 1.). — „Deutscher Einfluss in Frankreich“ (DWN: 1898, 255. 1.). — A „*Neoglottia*“ lipcei folyóirat 1. évfolyamának 5. számában Sachs K. „Deutschland in französischer Beleuchtung“ címen számos irodalmi adatot közöl; ugyanott a 3. számban ismertetik Boumaud: „*Chez nos amis les Busses*“ című könyvét, mely telve van német gyűlölettel és orosz kultuszszal. — D. Nisard „*Souvenirs et notes biographiques*“ (Paris, 88.) című művében lelkesedéssel üdvözlí Baudemont-nak tervét: a németgyűlölet

ifjainknak a külföldön való tartózkodást lehetővé teszik; a modern nyelvek tanárait küldjük idegen földre, hogy ott ne csak a nyelvben tökéletesítsék magokat, de megismerjék a népet, szokásait és erkölceit, erényeit és hibáit, s saját hazájukba visszatérve ne csak jó nyelvtanárok, hanem méltó közvetítők és misszionáriusok is lehessenek. Ha, mindezt nem egy, hanem valamennyi nemzet követi, úgy nagy számmal fognak jelentkezni az üdvös hatások a balvélemények kiirtásában, a kölcsönös megértésben, stb. stb. Müller Miksa példája Angliában, Hillebrandé Franciaországban, Mussafiaé Bécsben eléggé mutatják, hogy egy ily apostol gyakran több jót tehet mint a mennyit száz egyesült, sovínista árthat

Erőt, reményt és hitet meríthetünk abból, hogy nem vagyunk híján oly törekvéseknek, melyek e visszas állapotok megváltoztatását, és javítását czélozzák oly értelemben, mely méltó mai „felvilágosult“ századunkhoz.. Az ö. re irányuló tanulmányoknak ez talán egyik legérdekesebb és leggazdagabb fejezete, melynek elvét legalább röviden jelzem.

J, Ferry a történelem és a földrajz tanítása módszerének reformját e szavakkal ajánlja: „A gyermeki lélek a kisebb haza (! département) ismeretétől könnyen emelkedik fel a nagy haza szeretetéhez . . . bármily áron is szükséges, hogy ezt az eszményt, a francia haza eszményét a gyermek lelkébe vessük.“

Ha azok az urak, kik minden ily hazafiúi felbuzdulást kitörő tapssal fogadnak, szívesek volnának e gondolatmenet logikai folytatását is. figyelmökre méltatni! Hát nem látják be, hogy a falu, a község, a megye és Franciaország után, hogy a szülői szeretet és hazaszeretet nyomában magasabb rendű és értékű fokok és fogalmak, alakjában ott találjuk a földet, a világot, az emberiséget!

bibliáját nemzetközi anthologia alakjában. — Ungarisch-deutsche Zusammenhänge v. W. Goldbaum (P. Ll. 99. máj. 9. t.) — „Eingebome Lehrer für den Unterricht in den modernen Fremden Sprachen“ v. Fr. Kemény (Die Neueren Sprachen, 1898. évf. 177—81. 1.) stb. stb.

IX. A történelem tanítása.

1. Elértünk azon ponthoz, mely egyaránt forrása a kár-hozatnak és a boldogulásnak, a mit az előzmények alapján az olvasó bővebb megokolás nélkül is meg fog érteni. Az, hogy miként tükröződik vissza a jövőző nemzedék elméjében és lelkében család, haza és emberiség azon fordul meg, hogy mily világitásban és vonatkozásokban pillantotta meg a minden jó és szép, de sajnos egyúttal a rossz és nemtelen iránt is fogékony iQú az emberi létnek ezen alapfogalmait.

A történelemnek, m. p. saját hazánk és az egész világ történelmének tanításától, az ebben és az ifjúsági olvasmányokban (1. a X. fejezetet) megnyilatkozó szellemtől függ tehát első sorban a jövő nemzedékek sorsa és ezzel együtt az *ö. b.* megoldásának lehetősége. Ez az oktatás azon ága, mely a legsürgősebb és legalaposabb reformra szorul, s annál inkább, mert itt fog kezdet a nevelés az oktatással.

Bizony nagyon helytelenül cselekszik a történelemnek az a tanára, a ki minden alkalommal dicsőíti a győzelmes hadvezért és a „nagy“ politikusokat, mert ez mélyen bevésődik az ifjú leikébe, elméjéből többé nem irtható ki és a korrallal folyton fokozódó jogtalan vágyakat érlel benne. Mi nem azon „valóban nagy“ államférfiak ellen fordulunk, a kik népük és az emberiség boldogságát tartják szem előtt, hanem azon, sajnos jóval számosabb egyének ellen, a kik voltaképen csak ügyes játékosok s elég vakmerőek arra, hogy az emberek ezreinek sorsát, vak szerencséjükben bizakodva, egy kártyán koczkáztassák; a kik az egyik nemzet nagyságát csak a többieknek rovására képesek elképzelni s valóságos csapást képeznek az emberiség számára. S mivel e jelenség az idők folyamán a különböző országokban felváltva áll be, a nemzeti fölény egyik néptől a másikhoz vándorol, a mi megannyi rázkódtatással és károsítással jár. Ha tehát okosan és

bölcsen akarunk eljárni, nem fejleszteni és nem melegíteni, hanem korlátozni és enyhíteni kell a diplomáciai törekvéseket és az ifjúságnak politikai fogékonyságát.

A történelem ne foglalkozzék nyert vagy veszett csatákkal, vérfürdőekkel, melyeket egyik vágj' másik nép úgynevezett „érdeke* megkövetelt, hanem hirdesse a békés korszakok előnyeit, a béke szárnyai alatt létesített haladást; tartsa szent kötelességének, hogy kezdettől fogva a szerencse forgandóságát és a dicsőség hiúságát szemléltesse, szóval ne háborúkat és háborúskodásra tanítson, hanem oktasson a művelődés vívmányainak és a szellem haladásának bemutatásával!

Nehéz és hosszú ez az út, de jobb a lassú és biztos haladás, mint ennek ellenkezője, nehogy beteljesüljön azoknak jóslata, kik azt tartják, „hogyminél jobban haladnak a népek a művelődésben, annál inkább süllyednek kormányok és egyének önuralmukban és a rend fentartásában“.

Mint a népek munkájának sok más terén, itt is szembeötlő azon jelenség, hogy a természetes, egyszerű útra csak oly későn térnek, holott a múlt századnak egyik legkiválóbb elméje, korát jóval meghaladva prófétai ihletséggel jelezte és hirdette egész életén át ezt a legtermészetesebb és leggyökeresebb megoldást, a mint ezt a következő fejezetben olvashatjuk.

2. Voltaire, mint a XX. század humanizmusának előhírnöke.

*Chez les nations
est défigurée par la fable jusqu'à ce
qu'enfin la philosophie vienne éclairer
les hommes. (Voltaire).*

Most utaltunk arra, hogy mily fontos feladat és magaslatos hivatás vár a történelemre: tanulmányozására és tanítására, a humánus eszmék terjesztése s így közvetve az ő. b. előkészítése érdekében. Ez azonban alapos reformot feltételez, mely egyégyértelmű volna e tudományának oly irányú nemesítésével, mely főcélját az igazságosság és jogszerűség érzetének korai beoltásában lelné, a végből, hogy lehetőleg minden ifjú és ember azon erős hitben nőjjön fel, hogy a háború a legnagyobb csapás, de olyan, melyet türelmességgel és barátsággal az emberek maguk irthatnának ki e világból.

Ha ily felfogással nézünk végig a közművelődésen és az irodalmaknak tág mezején, lehetetlen fel nem ismernünk, hogy xmnak egyik fő s talán legnagyobb hőse Voltaire. Lelkesedéssel párosult buzgósággal, sőt szenvedéllyel kutattam át e hatalmas elme műveit s a legszebb igazságok alakjában bő termésre tettem szert. E lángelme életének írója, Condorcet, joggal mondhatta, hogy Voltaire Európában egy oly szövetséget alapított, melynek önmaga volt lelke; jelszava pedig ez: *Raison Tolérance*.

Hogy felfogásomat és ítéletemet beigazoljam, hadd állítok az olvasó elé egynéhány voltaire-i eszmét és gondolatföredéket.

Történelem. Be kell ismernünk, hogy minden történelem a bűnök, balgaságok és szerencsétlenségek halmaza, melynek közepette itt-ott felcsillan egy-egy erény vagy boldogabb kor: lakható területek a vad pusztában. — Ideje, hogy végre helyesen válaszszuk meg a kiinduló pontot és azon állapotokat vizsgáljuk meg, a melyekben élünk, nem pedig azt, a mely lehetetlen. Az elmúlt idők olyanok, mintha nem is lettek volna, és mindig a fejlődésnek azon állapotából kell kiindulni, melyet a nemzetek életükben elértek (*Essai sur la Minthogy a szellem és a művészetek folytonos tökéletesedése megmásíthatatlan igazság, az embereket mai kantárral kell vezetni, nem pedig azzal, mely régebben felelt meg nekik.*

A háborúk káros, a kultúra áldásos volta. Minden kornak és helynek egyesített bűnei nem érnek fel azon bajokkal, melyet egyetlen hadjárat okoz (*Dict. philos.: guerre*). — Mily virágzó állapotban volna ma Európa azon folytonos háborúk híján, melyek könnyelmű érdekek és kicsinyes szeszélyek miatt háborgatják! A tökéletesedés mely fokán volna ma a földek művelése, mekkora segélyt és jólétet árasztottak volna a polgári életbe a termények értékesítésére irányuló ipari foglalkozások, ha kolostorokba nem temettek volna el oly temérdek parlag férfit és nőt! (*Essai sur les moeurs*). Mennyivel virágzóbb állapotban volna az a nemzet, mely az Alpések, a Pyrénéusok és a tenger között lakik, ha az országnak javítására és szépítésére fordítja tizedrészét ama pénznek, melyet az 1741-iki hadjáratban elveszített és felét azon férfiaknak, kik Németországban haszontalanul hulltak el. Vájjon miért vesztegetett XIV. Lajos nyolczszáz milliót arra, hogy vérteseit és udvarát átúsztassa a Rajnán, arra, hogy Amsterdamtól el ne foglalja s egész Európát maga ellen lázítsa? Mi

mindent nem alkothatott volna ezen 800 millió? (*Dict. philos.*) — Honnan van az, hogy egy végletekig megkárosított és megalázott királyság képes volt magát fentartani mindazon erőlködések daczára, melyek elnyomatását czélozták? Mert e nemzet tetterős és iparúzó volt; hasonló a méhekhez, kik alighogy a viasztól és méztől megfosztattak, új anyag készítéséhez fognak (*Dict. philos.*).

Erkölcsök és törvények. Mi a türelmesség? Az emberiség öröksége. Mindannyian tele vagyunk gyöngeséggel és tévedésekkel: bocsássuk meg kölcsönösen egymás balgaságait, ez a természet legelső törvénye (*Dict. philos.*). — Az emlékszobrok csak akkor bizonyítanak tényeket, ha ezen valószínű tényeket felvilágosult kortársak adták át az utókornak. — Nem, ez a világ nagyon is nyomorult és rettenetes; szeretném tudni, hogy mire való az a sok baj és batorság!

A politikai és a természeti törvények különbözősége. Természeti törvények azok, melyeket a természet minden korban s minden embernek hirdet azon igazság fentartására, melyet — bármit is mondjanak — szívünkbe vésett. A politikai törvényeket u jelentkező szükség teremti: vagy a hatalom támogatására, vagy a szerencsétlenségek megakadályozására . . . Bármely vérszomjas politika törvényei időhöz vannak kötve; látni való, hogy ezek voltaképen nem is törvények, mert mulandók és hasonlóak a szükséghez, mely őket létrehozta (*Commentaire sur le livre des délits et des peines*). — Ezen Okoskodásból kiderül, hogy mindaz, a mi bensőleg tartozik az emberi természethez, hasonló a világ egyik végétől a másikig s mindaz, a mi a szokásoktól függ, különböző s csak véletlen folytán lehet hasonló. A szokás birodalma jóval nagyobb terjedelmű, mint a természeté: kiterjed az erkölcsökre és a viszonyokra, és változatosságot teremt a világegyetem birodalmában; a természet pedig egységet hoz létre, mindenütt kevés és változatlan elvet szemléltet, úgy hogy a lényeg mindenütt ugyanaz, melyből a kultúra különböző gyümölcsöket érlel (*Essai sur les moeurs*).

Nem szaporítom ezen idézeteket, melyek minden nemes léleknek épülésére kell, hogy szolgáljanak, hanem röviden előadok egy tervt, mely bennem a voltaire-i szellem hatása alatt érlelődött meg.

3. *A világ kathekismusa (catéchisme humanitaire).*

Ezen elnevezés alatt oly rövidre fogott népszerű nyomtatott segédeszközt értek, mely a földgömb népeinek legszélesebb rétegeiben és hathatósan mozdítaná elő az örök békére való nevelést és előkészítést. Tartalmazná ez mindazt, a mi egyaránt érvényes és üdvös az emberi család minden tagjára;¹ jellegét egyébiránt megmagyarázza az, hogy csakis egy nemzetre illő, ú. n. nemzeti kátékⁱ irányával ellenkeznék. Nemzetközi pályázatot kel-lene hirdetni, avagy egy nemzetközi szerkesztő-bizottságot meg-alakítani, mely megvalósítaná az eszmét: azt a még meg nem irt művecskét, a népieB biblia és erkölctan egy nemét, mely a világ' egy sarkától a másikig hirdetné a türelmesség és a béke áldásait és a háború borzalmait s ez által a legnagyobb tömegek-ben keltené fel, ápolná és erősítené a lelkiismeretesség és köte-lességtndás mindeздеig szinte ismeretlen m a g a s a b b fogalmait. Az eredmény annál nagyobb, a legyőzendő nehézségek annál, kiseb-bek volnának, minél fejlettebb valamely nép műveltségi állapota s minél nagyobb az írni és olvasni tudók száma. Az ezeryi sőt milliónyi példányban terjesztendő füzet szétosztása oly módon tör-ténhetnék, mint a hogy pl. 1866 után Németországban a vörös-kereszt intézményét ismertető füzeteké.

4. *Gyakorlati reformtörekvések a történelmi tanítás terén.*

A történelmi tankönyvek reformja ügyének világos és kime-rítő tárgyalását adja Ducommun H.-nek 1896-ból kelt e című jelentése: „*Rapport sur une réforme des manuels scolaires au point de vue des idées pacifiques*“, melynek mindvégig rendkívül érdekes tartalmából álljanak itt a következő részletek.

A nk. békecongressusok már 1889 óta állandóan foglal-koznak e fontos ügygyel. Akkor Párisban elhatározták, hogy a békeegyesületek előmozdítják a békéltető szellemben működő iskolai

¹ Ilyen gyermekeknek (1) szánt „*Katechismus des Rechts*“ már Kantot is foglalkoztatta. — Egy négy lapra terjedő classikus aphorisma-gyűjteményt írt *Türr I.* tábornok „Az emberi kötelességekről“ címmel (Pest, augusztus 1871. „*Die menschlichen Pflichten*“ ez. német nyelven is megjelent. — L. még; *Civilisation universelle* (Le philos, ami des hommes) Paris, 1864.

² *Catéchisme National pour les jeunes Français.* Paris.

irodalmat és azoknak az iskolákban való elterjesztését elősegítik, a végből, hogy a balvélemények, tévtanok és sophismák helyét igazságos, erkölcsös és emberiséges elvek foglalják el. Határozottabban és részletesebben hangzik az 1894. évi antwerpeni congressus határozata, mely egyenesen kimondja, hogy a jutalmazandó műveknek egyik főtulajdonsága az legyen, hogy a háborús tevékenység helyett a népek társadalmi, politikai, művészi és tudományos munkássága álljon a középpontban. További congressusi határozatok ezek:

A tört. tanárainak kötelessége az ifjúság figyelmét azon rettenetes bajokra terelni, a melyek az emberiséget a háborúk révén mindenha érték, úgyszintén azon tényre, hogy a háborúk csaknem kivétel nélkül kicsinyes okokból származtak (1890. London). — Hogy az ifjúság tisztelettel és bátorsággal viseltessék a többi nemzetek iránt, szükséges, hogy a történelem tanárai behatóan tanulmányozták legyen valamennyi nemzet közművelődési, politikai, társadalmi és vallási intézményeit és híven emeljék ki azon jótékony befolyást, melyet minden nép az emberiség haladására gyakorolt (1891. Róma).

Ezen határozatok azonban, mint nyomban látni fogjuk, távolról sem merítik ki a megindított mozgalmakat és az elért eredményeket, melyek főleg két kiváló békeegyház nevéhez fűződnek: az angol Hodgson Pratt-éhoz és a dán Fredrik Bajér-éhoz. Amaz még 1895-ben a következő javaslatokkal lépett fel: 1. Szerkesztendő és terjesztendő egy rövid *Vademecum*, mely a legfontosabb nevelési és tanítási elveket tartalmazná irodalmi utalásokkal. 2. Jutalmazása oly képes műveknek, melyek a háborún kívül álló tetteket dicsőítenek. 3. Népies történetek írása, melyek az emberiségnek békés haladását és vívmányait tüntetik fel. 4. Ilyen s ehhez hasonló írásbeli pályatételek a felsőbb osztályok tanulói részére évenként.¹ 5. Az olvasókönyvek

¹ A „Monatliche Friedens-Correspondenz“-ben (Berlin, 94. aug.) közlötéinek azon írásbeli dolgozatok tételei, melyeket a béke és a háborúra vonatkozólag az osztrák középiskolák növendékei kidolgoztak. Sajnálom, hogy ezt a sorozatot, mely ép oly tanulságos mint érdekes, s természetesen csaknem kivétel nélkül a háború dicsőítését tartja szem előtt, itt térszűke miatt nem közölhettem, de azt a tanulságot legalább levonhatjuk belőle, hogy ez a dolog nálunk sem különb s hogy itt volna már az ideje annak, hogy az

számára a háborúkról szóló olvasmányok szerkesztése. — Ugyanazon évben F. Bajer francia körlevelet küldött szét, melyben az olvasó- és a történelmi könyveknek békés és háborús szempontból való átvizsgálását sürgette világszerte, a mi azonban, könnyen érthető okokból, csak csekély eredménnyel járt.

Azon egyesületek közül, melyek mozgalmukat tettel és anyagiilag is előmozdították, a következőket soroljuk fel. Az „*International Arbitration and Peace Society*“ 1893-ban 1250 franknyi pályadíjat tűzött ki „egy az elemi iskolának szánt, a békét, háborút és kapcsolatos kérdéseket tárgyaló mintafejezetre“. A díjat M. Sève francia tanító nyerte el, kinek munkája angol és francia nyelven meg is jelent.

A „*Société française pour l'arbitrage entre nations*“ 1000 franknyi díjat tűzött ki a legjobb s a hivatalos elemi iskolai tanterv követelményeinek megfelelő ily című történelmi vezérfonalra „*Histoire de France avec notions très sommaires d'histoire générale*“ feltételek t. k. így szólnak: „Ezen tankönyv, melyből számüzendő mindaz, a mi 9—12 éves gyermekek értelmiségét túlhaladja, elfogulatlan méltányosság szellemében írandó meg. A szerző igyekezzék a gyermekek szívében a hazaszeretetei fejleszteni, de egyidejűleg *iparkodjék velük megértetni, hogy e szeretetnek nem szabad és nem lehet más nemzetek kárára irányuló megtevesztésben, erőszakoskodásban és rablásban nyilvánulnia*“. A pályázati határidő 1897 április 30-án járt le.

A „*Deutscher Verein für ethische Cultur*“ 4000 márkát szánt egy oly népszerű munka jutalmazására, a mely a szülők, nevelők és a tanítók kezében az ifjúságnak humánus szellemben való nevelésére a legalkalmasabb.

A legújabb kezdeményezések egyike a *Magyar Békeegyesületből* indult ki, mely a millenniumi évben Budapesten megtartott VII. nemzetközi békecongressuson a Nemzetközi Iroda kimerítő jelentése kapcsán a következő két indítványt terjesztette be:

írásbeli dolgozatoknál a nyelvi, tárgyi és művészi szempontok mellett a humánus tekinteteket is érvényesítsük!

Ennek ellentéte gyanánt a *DWN* (98. 181. 1. f.) szemelvényeket közöl egy főgymn. tanuló (Prímaner) ily című írásbeli dolgozatából: *ut bellum malum sit, Summum malum non est* — melyben (természetesen) a háború hívének vallja magát.

1. A congressus az állandó irodát a történelem valamennyi tanárához intézendő oly *Felhívás* szerkesztésével bízta meg, a mely röviden, de hatékonyan rámutasson ezen tanároknak nagy befolyására és a történelmi tanításnak rendkívüli fontosságára oly szempontból, hogy az ifjúságot sikeresen lehessen ezen a réven az emberiség és türelmesség felé vezetni. E tanárok nyomatékosan megkérendők, hogy a történelem tanítása alkalmával a rájuk bízott ifjúságra ezen jótékony, emberies szempontból hassanak.

E javaslat gyakorlati végrehajtása céljából az indítványozó a következő czélszerű eljárást ajánlja. Mialatt a központi választmány a „*Felhívás*“-t fogalmazza és a -bán francia nyelven közzéteszi, addig minden ország békeegyesülete a saját országbeli történelem-tanárok (esetleg az iskola-igazgatóságok) pontos névsorát és lakczímét összeállítaná, a „*Felhívás*“-t hazai nyelvre lefordítaná és azt az összegyűjtött czímeknek közvetlenül maga küldené meg. — Az indítvány egyhangúlag elfogadtván, a berni központi békehivatal a legnagyobb buzgósággal felelt meg ezen megbízatásnak s az „*Appel aux éducateurs de la jeunesse*“ ez. *Felhívás* tervezetét francia nyelven első ízben 1896 december, majd újólág 1897 november havában küldötte szét a világ összes békeegyesületeinek. E *Felhívás* magyar nyelven a M. Békeegyesület I. évkönyvében (1897, 49—51. l.: Szózat az ifjúság nevelőihöz, tanítóihoz s főleg a történelem tanáraihoz!), majd újabb s Jókai Mór által kiegészített alakban a „Tanáregyesületi Közlöny“ 1897/98. (XXXI.) évf.-nak 265.l. jelent meg; német nyelven „Aufruf an unsere Jugenderzieher“ czímmel a „Monatliche Friedens-Correspondenz“ 1897 márcz. számában.

2. Ugyancsak e sorok írója jelentett be egy pályázati kérdést, melyet a congressus helyesléssel fogadott s egyúttal hozzájárult, hogy a magyar ezredéves ünnep emlékére *Millenniumi Béke-pályakérdésnek* nevezzék. Az erre vonatkozólag hivatalosan elfogadott előterjesztés a következő. „Kívántatik népszerű értekezés, mely könnyű előadásban tárgyalja azokat a módokat és eszközöket, melyek a hazai viszonyok figyelembevételével legalkalmasabbak arra, hogy az ifjúság oktatásánál és nevelésénél, az iskolában és a családban, az általános emberi érzelmeket, békés hajlamokat és a béke eszméjét előmozdítsák és terjesz-

szék. A pályamunka magyar nyelven írandó, a külföldi szakirodalom felhasználásával; terjedelme legfeljebb két nyomtatott ív. A pályázatban csak a magyar békeegyesület tagjai vehetnek részt. Az abszolút értékű és legjobb magyar dolgozat *kétszáz korona* jutalomban részesül és az egyesület tulajdonába megy át. A két következő jobb dolgozat dicséretben részesül,- kiadásukról a szerzők beleegyezésével az egyesület gondoskodik.“

A kitűzött határidőre tényleg három dolgozat érkezett be, ámde a Jókai elnöklete alatt működő bíráló-bizottság, noha az egyik tanulmányt megdicsérte, a jutalmazásra egyik művet sem találta érdemesnek.

Külön, erélyes megemlékezésre méltó az a fontos és mintaszerű felterjesztés, melyet öt német város békeegyesülete együttesen intézett a badeni nagyhercezség „második felső kamarájához“ 1897 augusztus havában és a mely 2000 aláírással (köztük 230 tanító és tanár) van ellátva. Nem állhatom meg, hogy ezen kulturtörténelraileg is oly kiváló okmányból az eredeti nyomán ne idézzek részletesebben.¹ „Kérésünk oda irányul, hogy az elemi és középiskolák tanításában a jövőben minden sovinitikus melléklet kerültessek és a háborúk története csak főbb vonásaiban szerepeljen; ellenben fokozott mértékben ápoltsassék a művelődéstörténetem, s mindezeknek szemmel tartásával a történelmi tankönyvek gondos átdolgozásban részesüljenek ... A nemzetközi választott bíróságok felállítása végcélunk, de ez a helyes czél magának Bismarck herczegnek egy alkalmi nyilatkozata értelmében csak akkor valósítható meg, „*ha a népek végre eléggé felvilágosodtak lesznek arra, hogy belássák, hogy a háború kétélű fegyver s hogy a támadó fél gyakran egyúttal a legyőzött fél is*“. Ámde a mai elemi és középső oktatás merőben ellenkezik a népeknek most hangoztatott felvilágosításával, mert megmetelyezi és megteveszti az ifjú lelkeket, a hódítókat hőökként ünnepli, bármily alávaló is volt tettük rugója, az iskolai könyvtársakat egyoldalú, jórészt katonás iratokkal tölti meg, stb., stb. . . .

¹ Petition d'ér Ortsgruppen der deutschen Friedensgesellschaft zu Mannheim, Pforzheim, Offenburg, Konstanz und Lörrach wegen Reform des Schulunterrichts. An die hohe zweite Kammer d'ér Landstände in Karlsruhe. — V. ö. Eine parlamentarische Kundgebung für die Friedensbestrebungen (DWN.: 1898, 57. L), Badischer Landtag etc. (u. o. 89. 1 f.).

Mind ennek ellenében mi azt valljuk, hogy a német deákban hazájára való jogos büszkeségét jobban tápláljuk akkor, ha kiemeljük, hogy Németország oly elméket szült mint: Guttenberg, Dürer, Lessing, Herder, Goethe, Schiller, Kant, Humboldt és még sok más hasonló szellemi óriás, a kiknek tettei és művei rászolgáltak arra, hogy legalább oly dicsőítésben részesüljenek, mint a német hadvezérek által kivívott győzelmek ... Jól tudjuk, hogy a Vogeseken túl az „Erbfeind“ hasonló irányban vét, de ez a győzőket a megtéréstől annál kevésbé menti fel, mert amott az általunk javasolt reformok már is eredményt érleltek“.

S a felterjesztés sorsa? Jól esik hírt adnunk arról, hogy a második kamara kérvénybizottsága, a felterjesztés tartalmát három pontba foglalva, az ügyet 29 szóval 28 ellenében pártolólág a kormányhoz tette át.

Alljon itt néhány oly könyv czíme, mely a kifejtett elvek szerint készült.

Repertorium.

Türr I.: Néhány szó a polgári jogok- és kötelességekről, függetlenül a felnőttek oktatásához. Baja, 1871. (Szilbér N.). — *H. Molkenboer*: Geschichtsunterricht in Volksschulen und Soldatenwesen. Aphorismen. Leipzig, 1883. — *France Cooke* The Children's Study. England. London, 1896. 249 l. Irányát a következő befejező mondat jellemzi: „Az államférfiak lehetnek: liberálisok vagy conservatívek, protestáns vagy katolikus férfiak; láttuk, hogy mindez csak nézeteltérés. A lényeges az, hogy mindenki igaz, becsületes és jó legyen és bátorsággal bírjon a jónak megvédelmezésére, a rosszaság elleni küzdelemre“. — *H. Flemming*: Geschichtsunterricht und Kulturgeschichte. Ein Handbüchlein für den Lehrer. Osterwieck, Harz, 1897. három iv — *C. Sturzenegger*: Kurzgefasste Schweizergeschichte für Schule und Volk. Bern, 1898. — *I. Børnnes* Verdenshistorie (dán). Köbenhavn, 1898. 124 lap. — *H. Larsson*: Lärobok i Sveriges historia för folkskolan (svéd). Lund, 1898. 117 lap. — Ezekon kívül Ducommun E. fent idézett hivatalos jelentése a következő mintaszerű történelmi műveket sorolja fel: *Green* Histoire des Anglais. *Th. Nelson*: The United Kingdom. *Højkerig* (dán): Verdens Historie for Børnskoler. *I. Leeds*: Egyesült-Államok története. *O. Henne am Rhyn*: Allgemeine Kulturgeschichte (hét köt.) és ugyanattól: Geschichte des Schweizervolkes und seiner Kultur (három köt.). — Ellenkező példa: *Nationale Erziehung* in Erdkunde und Geschichte, von L. G. Ricek (Gerolding 1899; Bismarck e mondásának igyekszik megfelelni: „Lassen wir den nationalen Gedanken leuchten vor ganz Europa!“)

X. A háború az irodalomban és az ifjúság olvasmányai.

Bizonyára ez lesz a békeirodalom bibliographiájának egyik legterjedelmesebb és legtanulságosabb fejezete. Hogy erről az olvasót meggyőzzem, rövid kitérés után közlöm mindazt, a mi e téren az utóbbi években létesült s a minek rohamos gyarapodása remélni engedi, hogy ez a hatalmas, lassan, de biztosan ható békeszer mind szélesebb rétegekben nyer alkalmazást és befogadást.

1. *A béke költészete*. Kissé szokatlan cím és fogalom, főleg hazánkban, hol a béke lyrája vajmi fejletlen. Pedig az elfogulatlanul gondolkodó csak nehezen képes megérteni, hogy miért volna a béke a költői inspirációnak kevésbé alkalmas tárgya mint — a háború. Miért? mert ez utóbbi a hazafias lyra kenyeré és az örök béke Petőfije a századok homályában késik. De még azt a keveset is érdemes volna összeböngészni, a mi a magyar költők műveiben a békére vonatkozik.

Az idegen irodalmak sorsa e tekintetben is jobb a miénknél, mert noha legtöbb szerzemény alkalmi jellegű, megvan a piacuk, vannak béke-revueik. A egyik állandó rovata „*Leyer und Palme*“ békekölteményeket közöl; a „*La Paix par le droit*“ 98 febr. és 99 márcz. sz.-ban „*Les poets de la Paix*“ cím alatt találunk e fajból. Lamartine már 1841-ben írta meg a *Marseillaise de la Paix* ez. költeményét, melyet Hegedűs István fordított le nemrégiben magyarra. De ki hinné, hogy a békeköltészet a rideg sarkvidék szomszédságában is virul! Ez év márczius havában halt meg 80 éves korában Topeliüs Z., Finnország legnagyobb költője és a helsingforsi egyetemen a történelem tanára, a kinek művei között egy a háborút kárhozható költői megnyilatkozást találtak, melyet, mivel nálunk ismeretlen és az erőtől duzzad, francia fordítás nyomán prózában itt közlök.

„Mi a háború?”

A háború gyűlölség és gyilkosság, kín és halál, hazugság és hamisság.

A háború az erő dicsőítése és a gyengeség megalázása.

A háború gúnyt űz az isteni törvényből és lábbal tiporja az emberi törvényt.

Lobogója az erőszakosság, vezényszava az ámitás, hamis és igazságtalan, mint mikor I. Napoleon mondá, hogy Isten mindig azok pártján áll, a hol nagyobbak a zászlóaljok, több az ágyú és erősebbek a szuronyok.

A háborúban az ember vadállattá lesz.

A háború a legnyersebb önzés, mely megszámlálhatatlan áldozatot követel.

A háború letagadása az egész civilizácziónak és visszaélés az összes tudományokkal.

A háború Kain bárdjához hasonló, a mely századokon át halad és hirdeti az emberiség bukását.

S te, a ki a háború dicsőségét óhajtanád zengeni, láttál-e már csatateret a küzdelem előtt és utána? S tudod-e mi az a tábori kórház?¹

Ilyen s ehhez hasonló prózai és költői termékek nagy számmal vannak a világirodalomban, s összegyűjtésük a nemes célú tekintve, bizonyára hálás vállalkozás lenne. Első s igen figyelemreméltó kísérlet e téren a következő: eine Anthologie herausgegeben v. L. Käscher (Berlin, Wartig, 400 lap), újabb a *Stechpalmen-Zweige*, bewaffnete Friedens-Dichtungen von R. Schmidt-Cabanis (Berlin, R. Boll), „*Moderne Kriegsstücke*“ Gedichte v. Prof. Peuker (Wien, Thiel 1899), „*Prickley pear blössoms*“ by W. Nation (Westminster 1899). Ezekhez hasonló magyar gyűjteményt a „Magyar Békeegyesület“ is készül kiadni.¹

¹ Találomra íme egy humoros részlet mely azonban nincs komoly tanulság híján: «Pedig minden háborúság szerző oka nem a sátán, hanem a csizmadia-czéh. Jó, kényelmes csizmában minden ember tagja a békecongressusnak, de szűk csizmában a bárány is tigrissé változik» (Pusztai találkozás, 96.) — Komoly vonatkozású ez: „Én úgy gondolom, hogy egy nagy erdőben különféle fák vannak, az egyik tölgy, a másik fenyő, a harmadik ismét más nevű; hanem azért mind fa az. Mi is egy nagy erdőben, nagy Magyarorszá-”

2. Olvasmányok az ifjúságnak és a felnőtteknek.

A könyvek, s általában mindaz, a mi az irodalom keretébe tartozik olyan erős fegyver, melyet törekvéseinkben nem nélkülözhetünk. A sajtó nagy hatalom, de múlandó s a visszaélések révén kétélű; az irodalom hatalmas örök és amannál jóval nemezebb, főleg ha megtisztult alakban és tartalomban és idejekorán jut az emberek tudomására.

Veszedelmes, de igaz Aristotelesnek a tragédiáról mondott azon állítása, hogy a költészetben több az igazság, mint a történelemben, mert ha helyesen akarjuk kiegészíteni, még azt is hozzá kell tennünk, — hogy a hazugság is több lehet benne. Azért az olvasmányok gondos megválasztása a legnagyobb figyelmet érdemli. Minden nemzetnek vannak hazafias és sovínista dalai, van katonai irodalma, vannak a többi nemzeteket ócsárló könyvei — ám olvassák ezeket azok, a kiknek éppen kedve tartja. A java részét, az olvasók és az írók legjobbjait azonban tereljük az ellenkező táborba, azon forrásokhoz, melyekből megismerni és megbecsülni tanulják azokat is, a kik a véletlen földrajzi határokon kívül laknak, de azért nem szüntek meg emberek és embertársaink lenni. Az igazság és méltányosság itt is a középúton van: szükséges a magunkét megtagadni akkor, mikor a másokét is megbecsüljük.

E fontos tárgy sem került ki a békecongressusok figyelmét, mint a következő határozatok mutatják.

A békegyesületek törekedjenek arra, hogy minél nagyobb számmal lássanak napvilágot és jutalmaztassanak meg oly ifjúsági iratok, melyek a hadi tettek dicsőítése helyett a népeknek politikai, társadalmi, művészeti és tudományos fejlődését tárgyalják.

A békegyesületek hassanak oda, hogy a tanítók, tanárok és papok valláskülönbség nélkül beszédekben és elbeszéléseikben kerüljék mindazt, a mi a háborúnak kedvező gondolatokat és érzelmeket kelthet. (1894 Antwerpen. I. még a *Függelék*et is).

Okulásul álljon itt első kísérletként az ifjúsági békeirodalom repertóriuma.

ban sokféle nevet viselünk, egyik bosniai, a másik dalmata, hanem azért valamennyien szívvel-lélekkel magyarok vagyunk“ (*Tóth K.*: A király házasodik: I, 15, Erzsébet Lajoshoz).

a) Nagyobb művek.

Schmid O. (Lehrer) — St. Gallen: „Das Glück der gut erzogenen Kinder, des aufgeklärten und friedliebenden Volkes und der neutralen und unabhängigen Staaten“. Hand- und Nachschlagebuch für Eltern, Lehrer und andere Jugendfreunde und Erzieher, sowie für Volksfreunde, Beamte, Staatsmänner und andere Gebildete aller Länder. Herausgegeben unter Mitwirkung hervorragender Litteraten des In- und Auslandes (1897.). — Dr. Edw. *Zollinger*: Schule und Friedensbewegung Dresden, 1894 24 lap (Igen jó!) — E. *Triebei*: Was kann die Schule zur Förderung der Friedensbestrebungen beitragen? (Sammlung pädag. Vorträge X: 11. fizet.) Soennecken, 1898, 20 lap (Igen jó!). Ismertetését l. DWN.: 1897, 382. 1. és 1898. 143. I. f. — 0. *Umfried*: Friede auf Erden. Ein Wort an die Jugend. 2. Aufl. 1897, 176 l. — A *Hciberg*: Die Erziehung zum Frieden — eine Aufgabe für die deutsche Lehrerschaft (füzetes kiadása a boroszlói tanítóegyesület 1898. pünkösdjén tartott előadásnak). — *Friede und Erziehung* (név nélkül, Lipcse Henger, 1891.): az ifjúságnak katonai nevelését ajánlja. — Otto Emst: *Buch der Hoffnung* (Hamburg, 1897.), II. köt. 114—154. l.: „Über Nationalismus und Erziehung zum Frieden. Soldaten oder Menschen. — *Freed par Jorden*, Írta Holger Sinding (Kristiania, 1897.). az ifjúság szükségeit tartja szem előtt — *Educator* 8. *För War or Peace — Which?* by E. G Smith. 1896. — „*How to interest children in the subject of Peace and Arbitration*“ by A. May Douglas. 1895. — Karl *Bienenstock*: Schule und Friedensbewegung. — Die Schule und ihr neuer Aufbau auf natürlicher Grundlage v. Joh. Ad. Herzog (Zürich, C Schmidt, 1899.).

b) Ifjúsági iratok.

Soldatenkinder. Eine Erzählung f. d. reifere Jugend v. Bertha Kätscher. Illustr. Stuttgart, 112 L — *Kiriquette*, pár F. Bemardot illustr. A francia közokt. minister által approbált philos. ifj. regény, melynek alapeszméje az emberséges eszmék dicsőítése. — *Martha's Tugébuch*. Nach dem Roman „Die Waffen nieder“ f. d. reifere Jugend i bearbeitet v. H. Gfin Pötting, illustr. Dresden, Pierson 1897. 192 lap. — *Rö'dt eller hvitt?* par Maria Hakansson. Stockholm, 1897. 82 lap. Egyszerű és megkapó novella a 70-iki hadjáratból, melyben a szerző t. k. e szavakkal fordul a tanítókhöz: „Tanítsák meg végre a gyermekeket arra, hogy a valódi bátorság: az erkölcsi bátorság; az, amely a rossz kísértésének ellen tud állni, mely erőt ad ahhoz, hogy a viszonyoknak megfelelően, nem pedig azokon felül éljünk, és a i mely minden jó, nemes és könyörületes cselekedetre képes“.

c) Békenaptárak.

A francia „*Almanach de la Paix*“, mely 1888 óta s immár (1900.) XII évfolyamában jelenik meg, illusztrált kis 8-r. alakban, az előkelő Plon cz. kiadásában Párisban, kiváló írók dolgozatait közli

és mégis csak 20 centimesbe (10 kr.) kerül. A munkatársak közül megemlítjük a következőket: Fr. Passy, Alb. Sorel, Ch. Richet, L. de Montluc, E. Ducommun. Evans Darby. A cikkek közül a mi irányunkat szolgálják ezek. 1896.: Le patriotisme à l'école (Ch. Gide . Super. nationalistes (G. Moch). 1897.. Le devoir du patriote (L. de Montluc). Mindegyik évfolyamnak tartalmilag legkiválóbb részét a világtekintélyek tollából eredő előszók teszik. — Olasz békenaptár: „*le Ami*.“ Almanacco illustrato per la Pace“, kiadja az Union Lombarde Milanóban (Rebezchini, ára 30 cent). 1898. VIII. évfolyam. - Német békenaptár: *Illustrirter Friedenskalender* v. Otto Umfried. Esslingen, 1898. (Langguth, ára 20 fillér).

d) Tanulmányok és cikkek.

„*Versöhnung*.“ Monatschrift von M. v. Egidy. Berlin, Heft 15. (Sept. 1897.): Wir verlangen Erziehungsschulen Minden fűzetben „Jugendblatt“ ez. melléklet. 15. sz: Friedliche Herzen. - *Die Volksschule*. Zeitschrift des württembergischen Volksschullehrer-Vereins (Stuttgart, Bonz) 1897. 15. sz.: Die Friedensbestrebungen und die Volksschule, v. M. Köhler — *Harper's Weekly* 1897, aug 21.: An education, not for war — for peace and prosperity, by Charles R. Skinner. — *Deutsche Schulpraxis* 1897. decz. 16. sz.: Unzeitgemässe Gedanken zum gegenwärtigen Geschichtsunterricht von P. Herzog-Pirmasens. — „*Ethische Kultur*.“ Wochenschrift für social-ethische Reformen. Berlin. 14 Aug. 97.: Der Friedensgedanke in unserer Jugend, von Dr. R Pénzig. — „*L'Etranger*.“ Organe de la société d'études internationales. Directeur-fondateur: E. Lombard (Paris, 98. IV. évf). — „*Pädagogische Reform*.“ Hamburg, 11. Aug. 97. (XXI évf.): Zum Friedenskongresse ez. vezércikk. — „Schulblatt der Provinz Sachsen Organ des Lehrverbandes und des Pestalozzi Vereins“ (Magdeburg) 1898. 36. szám: „Die moderne Friedensbewegung und die Jugenderziehung“. — „*L'arbitrage entre nations*.“ 98. févr.: La propagande pacifique à l'école, par le prof. F. Mieille.. *Pädagogisches Wochenblatt*. 1897. 17. sz.: Részletes békecikkek Meyer B.-tól. *Der Volkserzieher*. Berlin, 1898. 21 sz; Krieg und Frieden v. Max May. — *A Deutsch Öster. Lehrerzeitung*“ 1897. évf.-ban t. k így ír: .Kell, hogy végre megkezdjük az emberi nem nevelését... A gyermekek nevelését a *szülőkön* kell megkezdenni... A népiskolai tanítók legtágabb és legjobb értelemben a *népnek* tanítói . “ — Rich. Reuter: *Die Erziehung zum Rechts- und Friedensbegriff* (DWN. 98 5—6. sz.). — A. Berger: Die Friedensidee und die Schule (DWN. 1893. 425 1). — O. Völkernerziehung (DWN. 1892. 9—17. 1.). „*Das Lehrerheim*“ Stuttgart. 1898. 31—34. szám: „Werbetrommel“ v. Pfarrer Umfried — „*Freie Schulzeitung*“ (osztrák, 1899.): Kriegslasten und Culturpflichten von Lehrer Homika. — *Revue Franco-Allemande* (1899, nr. 13): L. Levi, La réforme de l'enseignement. — „Die Schule im Dienste der Friedensidee“ v. W. Schäfer (DWN. 1899. decz., 428. 1.).

e) Felolvasások.

1891.: Giuseppe d'Aguanno előadása a római békecongressuson: Réformes pédagogiques destinées à répandre dans les écoles les principes de la paix. - 1897. szept. 12. „Gothaische Landeslehrerver-sammlung“ Triebel igazgató felolvasása: Hogyan járulhat az iskola a békemozgalom terjesztéséhez? (nyomtatásban is megjelent). — 1897. Svájc: L'Ecole et l'idée pacifique. — 1898.: Pástot Zschim Gör-litzben: Die Erziehung zum Érieden. — 1899. A. Aulard: L'enseigne-ment et la République (conférence faite à la Sorbonne, broch. de 36 p.1

Álljon itt végül néhány tétel a békeeszmének az iskolában való terjesztése ügyében: 1. Melyek a békebarátoknak mint nevelőknek gyakorlati céljai? 2. Mily állást foglalnak el a papok és a tanítók a békemozgalommal szemben? 3. Hogyan nevelhetők a gyermekek leg-gyorsabban és legbiztosabban a békére? 4. A hazafiságra és az emberiességre való nevelésnek harmonikus egyesítése.

XI. Nemzeti nevelés és európai műveltség; nemzet közi iskolák.

1. Nem minden rossz, a mit más népek nagy fiai gondoltak és tesznek s ha annak színe-javát hasznunkra fordítjuk, okkal senkisémmé vádolhat nemzeti szellemünk megromlásával. Még a legerősebb nemzeti érzés mellett is kell, hogy meglegyen a fogékonyság és a képesség idegen szellemű javak és eszmék asszimilálására. A nemzeti nevelés, sőt a nemzeti gény sem követeli meg azt, hogy mindent ócsároljunk, a mi nem hazai. Én tehát úgy gondolom, hogy az igaz hazafiban is elfér a nemesebb értelemben vett, hogy úgy mondjam „honosított európai.“ íme ebben rejlik a modern nyelvek jelentősége. A ki egy nyelven szolgálja hazáját, hazafias cselekedetet végez. Kevésbé hazafias volna, ha hazánk érdekeiért nyelven küzdünk?

S ezért méltán ítélnétek-e el bennünket azok, a kik kénytelen-kelletlen csak anyanyelvükön tudnak? Vájjon nem éppen a kisebb nemzetek-e azok, kiknek az európai nyelvek ismerete egyértelmű fennállásuk és előrehaladásuk biztosítékával? Mert hiszen pl. nekünk is mindm erőnkéből arra kell törekednünk, hogy a magyar intelligencia virága a világintelligencia színe-javának értékesítésével mozdítsa elő a magyar kultúrát.

Szóval: ha a legnagyobb nemzetek nem is éreznék szükségét annak, hogy tőlünk tanuljanak, viszont mi nem lehetünk el a nélkül, hogy az ő fejlődésüket és vívmányaikat meg ne ismerjük. Miért, hogy mindig és mindenütt csak a nagy patriotákat állítják az ifjúság szemébe, azokat, a kik csak egy országot, hazájukat szerették s nem egyúttal azokat a kik a többi nemzetektől sem tagadták meg létezésüknek jogosultságát és a kiket kosmopolitáknak csúfolnak. — Érdekes és hazánk törté-

nelmére és kultúrájára tanulságos munkát végezne az, a ki megírná a „magyar európaiak“ (nem pedig kosmopoliták v. inter-nacionálisták) monographiáját.

A humánus és békés eszméknek terjesztése egyébiránt inkább egyesek jóakaratótól és az egyéni buzgóságtól függ, mintsem alaki és administratív rendszabályoktól. Az akciózt rég meg kellett volna kezdem, mert az üdvös behatás nyomban megindulhat a hívők részéről. „Hiszed-e te nevelő, tanító, tanár, hogy Isten, a gondviselés, a természet azt akarja, hogy e földön béke uralkodjék?“ — „Hiszem.“ — „Menjetek hát az iskolába, a nép és a család közé és munkálkodjatok ezen ige szellemében!“ — Igen, ne áltassuk magunkat és ne téveszszük egy perczig sem szem elől azt, a mi legfontosabb és legbiztatóbb e kérdésben, azt t. i., hogy az iskolák és a tanítás reformja a legszorosabban fűződik a *tanítók és tanárok reformjához*. Ez voltaképen a probléma helyes és alaposabb fogalmazása. Ők hirdetik az igét és csepegtetik a gondolatokat és az érzelmeket a gyermeknek olyannyira fogékony elméjébe és szívébe; rajtuk fog múlni, az ő hibájuk, bűnük lesz, ha a jövő nemzedék ugyanezen partikuláris eszmékkal és szétválasztó érzelmekkel nő fel a helyett, hogy a valódi emberségben és az igazi türelmességben haladna előre a távoli végzél felé.

*Rois, cest votre devoir, et prêtres (maîtres nous le sommes
Non pas pour diviser, mais pour unir les hommes.*

C. Delavigne Louis XI. III. 10.

2. Ismeretes, hogy már a középkorban voltak olyan kiváló iskolák, pl. a párisi egyetem, melyeket a világ valamennyi nemzetiségéhez tartozó ifjak kerestek fel. Ezen üdvös szokás napjainkig fenmaradt, időről-időre azonban kevésbé örvendetes zavarok kerültek felszínre. Ezeknek egyike 1884 december havában Párisban esett meg, midőn az orvosi-egyetemi pályadíjakat külföldi ifjak nyerték el. A „*Journal des Debats*“ (decz. 24.) külön cikkben foglalkozott ezen eseménnyel, melyben a nemzetközi-ségnek mindinkább fokozódó szükségére utalva, a francia deákokhoz a következő okos szavakat intézte: „Önök nem kevésbé tehetőségesek mint amazok, dolgozzanak tehát annyit mint ők, ha lehet többet s önök lesz a pályadíj. Avagy ezen országban a szellemi készség és befogadás kisebb volna mint bárhol egyebütt? Bátorság és munka tehát! ha nagyobb erő kifejtés szükséges,

annál jobb, és néhány kedvezmény elvesztéséből még nem származik nagy baj. Ha az idegeneket egyetemeinkről el is tiltjuk, ugyanezt másutt nem tehetjük meg. De nemcsak azért kell hozzászokni ahhoz, hogy mellettök és vállvetve dolgozzanak, hanem azért is, hogy el ne maradjanak mögöttük, ha majdan más téren találkoznak velük. Ezt a nemes és békés küzdelmet nem kezdhetni meg elég korán“. — Ezen alkalomra vonatkozik még a következő ugyancsak szabadelvű nyilatkozat: „Mind bizonyosabbá válik, hogy az ó-világ szűkké lett. Az ipar és a technika haladásai azt eredményezték, hogy a termelés mindenütt nagyobb a fogyasztásnál. A műveit országok új érdekek meghódítására vetették magukat; a küzdelem heves lesz, de alig kikerülhető. Ne ámítsuk magunkat, a győzelem itt is azon bátraké, a kik sohasem pihennek, hanem azon vannak, hogy a tudományokban a legjobbat, az iparban a legolcsóbbat teremthessék meg. A népek közti korlátok végleg lehullottak és visszaállításuk örültséggel volna egyértelmű“.

Éz az eszményi út azonban tévesen értelmezett tan- és tanítószabadsággal nem követhető. Jogos kifogás alá esik tehát Wuarin L., ki a francia akadémia (*des sciences morales et politiques*) által jutalmazott pályaművében ¹ a tanítás teljes szabadságát követeli oly értelemben, hogy bárki szabadon gyakorolhassa e foglalkozást, ott és úgy, a hogy neki tetszik s a nélkül, hogy képességeit köteles volna egy állami felügyelet alatt álló vizsgálaton beigazolni. — Ily valósággal „szabados“ eljárás ellen nem tiltakozhatni elég erősen.

Ugyanazon hajlam, vágy és szükség, mely a tudomány embereit nemzetközi tudományos egyesületek alkotására ösztönözte, buzdított és bírt rá egyes tanférfiakat és nevelőket, hogy nemzetközi iskolákat alapítsanak. A nemzetközi tanítók és nevelés, a nemzetközi iskolák és nevelő-intézetek megannyi modern vívmány: a józan és értelmes emberek elmélkedésének és meggyőződésének eredménye.

Ide tartozik az angol „*International Education Society*“ által 1866-ban Londonban alapított *Albion International College*, melynek első igazgatója a híres dr. Schmitz L. volt. Ezen inté-

¹ *L'Etat et L'Ecole ou des devoirs et des droits de l'Etat en matière d'enseignement et d'éducation* (Paris, 1885.).

zet célja, hogy az ifjakat ne csapán Angliában, hanem más európai államokban is kiképezze, a mit úgy ér el, hogy növénydekeit, miután néhány évet a londoni „*International College*“ anyaintézetben töltöttek, rövidebb v. hosszabb időre oly rokon és vele összeköttetésben lévő intézetekben helyezi el, melyek Német- és Franciaországban állanak fenn. Ezen eléggé egyszerű eljárás révén az ifjak nem csapán a három fő modern nyelvet sajátítják el, de megismerkedvén a többi népek szokásaival és erkölcsével, ezekhez alkalmazkodni is megtanulnak. (V. ö. A. Oppler cikkét az angol iskolákról a bécsi „*Zeitschrift für das Realschulwesen*“ 1878. évf.-nak 720. f. lapján; ugyanott olvassuk, hogy a londoni intézetnek vagy 300 különböző nemzetiségű növénydeke volt.)

További érdekes adatokat nemzetközi iskolákról és nevelési törekvésekről Dr. L. Wiese „*Deutsche Briefe über Erziehung*“ (I. és II. Berlin, 1877.) ez. művében találunk. Mint például I. 197. l.: British and foreign school society (alap. 1805). — II. 90. l.: A londoni híres St. Paul's school Colet J. alapító szándéka szerint „*A free school to all natives or foreigners, of what country whatsoever, none being excluded by their nativity . . .*“ — 105. l. f.: Az utolsó német-francia háború kitörése előtt francia részről megpendítették azt az eszmét, hogy a német tanárjelölteknek a cluny-i seminarium felajánlott látogatásának fejében francia jelöltek nem látogathatnának-e egy német seminariumot? ... Az 1862-iki párisi világkiállítás alkal-mával Eugéne Rendü pendítette meg nemzetközi iskolák felállítását, a mint azt Angolországgra Cobden tervezte. Az eszményi cél nem érte be a nyelvek tanulásával, hanem az ifjúságban kötött személyes baráti kapcsolatok révén a balvélemények eloszlatását és az európai béke állandósítását is czélozta. Egy nagy részvénytársaság volt alakulóban, mely négy helyen: Oxford, Páris, München, Róma vagy Flórencz, létesített volna teljesen egyöntetű szervezetű tanintézeteket, melyeket az ifjak 11 -ik életévüktől 18-ig látogattak volna akképen, hogy minden két évben új intézetbe vándoroltak volna. Nagyon is értjük, hogy ily merész terv ellenzőkre talált, sőt nehézségekbe is ütközött, melyek főleg sovinitikus és anyagi természetűek voltak.

Az újabb békemozgalom még egy oly nemzetközi intézményt létesített, mely sokban emlékeztet a nálunk dívó „*gyermek-*

cserére“. Bernben külön iroda alakult¹ a végből, hogy támogatóul és közvetítőül szolgáljon oly családoknak, melyek iskoláztatás céljából gyermekeiket kölcsönösen kicserélni óhajtják. Rokon ezzel, de kevésbé merész s mindenkép ajánlatos ezen gyermekcserének a szünidők tartamára való korlátozása, mely úgy, mint az előbbi, legalább a külföldön mind jobban terjed. * Ugyanezen eszmeláncznak távolabbi, jövőendő szemei a nevelők és tanerők nemzetközi kicserélése. -

Itt van helyén az ú. n. „állandó . és nemzetközi nevelőbizottság“ (*Conseil permanent et international d'éducation*) fel- említése, melyet Molkenboer H. alapított, a ki propaganda céljából 1885. október óta egy három: francia, német és angol nyelven megjelenő „Értesítőt“ (*Journal de Correspondance*) adott ki és számos egyéb cikkben is sürgette⁸ a „maradandó nemzetközi nevelő-tanács“ felállítását. Jóllehet ez a terv nem volt képes egészenben megvalósulni, újabban határozottabb alakban ismételve felmerült és „Union internationale entre membres de l'enseignement supérieur“ címmel az 1900. évi párisi felső iskolaügyi congressus napirendjére is ki van tűzve.“

¹ *Bureau Confidentia*, directeur A. Gugger.

² *Behänge d'enfants d'une famille dans une autre a l'étranger pendant les vacances* (1. *Arbitrage entre*, Paris, 1897. decz. szám.).

³ Molkenboer H. — Bonn terve „*Bleibender internationaler Erziehungsrat*“. — Elementarschulen („Magazin“ 1885. febr. 7. 94. lap.) Molkenboer H.: Die Notwendigkeit und die Möglichkeit einer kräftigeren Zusammenwirkung der Völker auf dem Gebiete der Kinder-Erziehung (Köln und Leipzig, 1882.). Vorschlag zur Erziehung eines B. J. E.'s. — „Der bleibende Internationale Erziehungsrat“ v. H. Molkenboer. Autorisierte Übersetzung aus dem Holländischen v. C. Spielmann. Wiesbaden (1891. 19 lap). — Über die Gründung eines Internat. Erziehungsrates v. H. Molkenboer—Bonn (Allgemeine Thüringische Schulzeitung 1887, 26—28. sz.) — 1888-ban magyar nyelven is megjelent egy erre vonatkozó ily című nyomtatvány: „Nemzetközi munka. Az abban való részvételnek növekedése különféle országokban“.

² L. „Tanárok világszövetsége“ (Tanáregy. Közlöny, 1900, 17. sz. f.).

XII. A tudományok és a művészetek mint pozitív erők.

*The chief glory of every arises
front its Johnson.*

1. A polgárosodott világ minden nappal jobban hasonlít egy mérhetetlen „gazdasági államhoz“, melynek különböző részei, szorosabbra fűzve a csereviszony és a hitel révén, ma már kevésbé idegen viszonyban állanak egymáshoz, mint a minőben még alig páF év előtt ugyanazon királyságnak egyes tartományai voltak. Ma az untalan idézett, kifejlődött közlekedési állapotok és a kereskedelem szabadsága azt eredményezték, hogy a világ az egész világot táplálja és belőle táplálkozik. Ez nem csupán anyagi értelemben, hanem a szellemi dolgokat illetőleg is áll, mert a tudományok és a civilisatio nemzetközi jellegét ma már elvitatni nem lehet: az eszmék, az ismeretek és a kultúra világjellegűek. „Le style n'est pas, comme *la pensée, cosmopolite*; il a une térré natale, un ciel, un soleil á lui“ (Chateaubriand). A művelődéstörténet mindegyik ismerője el kell hogy fogadja azt a tételt, melynek értelmében a közműveltség valamennyi vagy legalább a legtöbb nép munkálkodásának eredménye,¹ igaz, hogy nem egyenlő arányban és sikerrel. A tudományok tehát nem ismerhetik el a nemzetek korlátait (a nemzeti-ségbelieket épen nem) és a szellem az egész emberségnek közös birtoka és talaja, melynek megmunkálása mindannyinak egyaránt joga és kötelessége. „Minden népnek legfőbb dicsősége íróitól származik“ (Johnson).

¹ Az 1900. évi párisi nemzetközi felsőbb iskolaügyi congressus meghívójában többek közt azt olvassuk: „que notre civilisation moderne suppose *la coopération de tous les peuples* aux diverses oeuvres qui sont l'objet de leurs plus généreuses aspirations“.

Ha igaz Lamartine azon tetszetős állítása, hogy az eszmék alkotják a szövetségeket,¹ akkor a népeknek egymás közti szövetkezésére sohasem létezett a mostaninál több biztosítékot nyújtó és szilárdabb kapcsolatokkal kínáló korszak. A társulási ösztön és az a törekvés, hogy közös cselekvés céljából az emberek nagyobb tömegekbe egyesülnek, az emberrel vele született. E hajlam, vágy és képesség legerősebben a művelt népeknél nyilatkozik meg.

Az a meggyőződés, hogy az igazi erő a *társulásban*, a szövetkezésben rejlik, mind nagyobb tért hódít. Hogy ez az elv sem új, bizonyítja a következő néhány idézet: „Alig képzelhetjük el, hogy mire képesek az állandóan egy cél felé irányuló és szövetkező erők (Lammenais). — Az egyesülés összekapcsolja az elszigetelt egyéneket és a szövetkezés révén sokszorosítja az erőket (Laboulaye E.). — A társulás a szabad ember ösztöneinek egyike (Chevalier M.). — Ha a nagy társadalmat jól kormányozzák, nem alakulnak különleges szövetkezetek (Voltaire). — Az egyesülés éltet, a különválás bénít (Toussenel)“.² — Ezen s más hasonló nyilatkozatokból világosan következik, hogy az emberiségnek legnagyobb ereje a társulásban rejlik s hogy a modern kultúra problémái csak ennek segítségével oldhatók meg sikeresen.

Ezen világlátás és természeti törvény érvényesülését látjuk nem csupán a háborúnak, de a békés intézmények fejlődésében is.

Ha figyelemmel végig nézünk a tudományos egyesületek és általában a kulturális intézmények fejlődésén,³ vizsgálatát és reményt meríthetünk tér és tárgy tekintetében tapasztalható terjeszkedő előrehaladásukból, mely természeti, hogy ne mondjuk matematikai törvényeket követ. A társadalmi és szellemi társulásnak következő alapvető törvénye vonható le belőlük: A z egyesülés alakjai folyton földrajzi és tárgyi értelemben vett magasabb rendű egységekben nyilvánulnak. A tegnap városi (községi) egyesületei he-

¹ „*Les vraies alliances ce sont les idées*“ (La France parlementaire, n. 313.).

² Ezekről egy eredeti kutatásokon alapuló összeállítást adtam a „*Projet et Plan d'une Académie Universelle*“ ez. sajtó alatt levő művemben, a hol az olvasó egy *világakadémia* tervezetének keretében az itt röviden jelzett eszméknek és elveknek bővebb kifejtését és megokolását találja, számos nemzetközi adat kíséretében.

lyébe ma országos szövetségek léptek, melyeket holnap világ-szövetségek fognak felváltani. S minthogy ezt semmi földi hatalom nem képes feltartóztatni, a tudományokat és az ápolásukra hivatott egyesületeket joggal tekinthetjük az *ö. b.*-hez vezető elsőrendű pozitív erőknél. Az emberiség jövődő boldogulásának legsajátabb érdekében reméljük, hogy azon tervek, javaslatok és vállalkozások, melyeknek célja az ismereteknek világszerte való terjesztésével az embereknek türelmességre és humanításra való nevelése és a balvéleményeknek eloszlása útján az erkölcsöknek oly átalakítása, mely végeredményben az emberi nemnek valódi testvérisülésére vezetne — hála érte eleve a fentkölt szellemeknek — a jövőben sem fognak hiányozni.

A jelentkező új századnak egyik legsürgősebb teendője, hogy a főiskolákon külön tanszéket állítsanak a nemzetközi intézmények és a béketígy részére is. Ennek csirájával találkozunk a párisi *Collège libre des Sciences politiques* ez. intézményben, melynek 1899. évi előadási sorozatában ilyenek is foglaltatnak: A tudomány és a nemzetköziség (Ch. Richet) és Fejlődés a béke felé (G. Moeh). — Még tovább megy egy másik indítvány, mely egyenesen „a béke és a haladás ministeriumának“ felállítását sürgeti (1. Ein Ministerium für Frieden und Fortschritt v. M. Adler: DWN, 1899, 361—74. 1.).

Ezen nyilvánulások keretébe tartoznak még a nemzetközi vagy *világ-congressusok*, a hol az egész emberiséget érdeklő kérdésekről tanácskoznak együttesen és a haladás minden ágában.¹ A társulás ezen szerencsés és új nyilvánításai alkalmat nyújtanak a műveit népeknek arra, hogy kölcsönösen megismerjék és kicseréljék eszméiket a közös jólét, a polgárosodás és a bármely irányban érvényesülő szellemi mozgalom alapvető elveinek előmozdítása körül. Úgy látszik, hogy az értelmi kölcsönület iránti szükség ösztönszerűleg rejlik az emberekben és a dolgokban, mert bárhova is pillantsunk: anyagi, erkölcsi, és szellemi téren mind gyakrabban találkozunk oly törekvésekkel, melyek tömörülés útján igyekeznek elősegíteni az egyéni munkát. Általános az

¹ Szerző régóta gyűjti az idevágó anyagot, mely feldolgozva valóságos *lexikonát* adná a nemzetközi dolgoknak. — A következő mű: Das Ideal des ewigen Friedens und die sociale Frage v. L. Stein (Berlin, Reimer 96, 65 lap) befejezésül számos nemzetközi intézményt sorol fel.

óhaj és a szükség az egyén szűk korlátainak tágítására és egy hatalmasabb szervezet megteremtésére, mely amannak helyébe lépve, mindenkivel és mindennel szembe szállhat és az összes befektetések dús és eddigelé nem tapasztalt gyümölcsözésével váratlan termékenységet eredményez.

Ily szellem lengi át E. Q u i n e t tanulmányait, melyek közül több „*Allemagne et Italie*“ ez. könyvének bevezető részébe ment át. Meggyőződése, hogy a modern szellemeknek egyes ülniök, minden erejüket összpontosítaniok kell, ha végleg fel akarnak szabadulni a középkor: „e nagy sír“ nyúge alól, melybe egy erős és hatalmas párt a nemzeteket ismét vissza akarja temetni. A pozitív tudomány kosmopolitikus, a metafysika, azoknak, a kiknek tetszik, akár nemzeti lehet. Csak egy valódi köztársaság létezik, s ez a tudományoké. — D'Israeli I. csattanósan utal a népbölcseségnek a közmondásokban megnyilatkozó analógiájára és benső összefüggésére és azon családi jellegre, mely gyakran synonym kifejezéseket ölt („*Curiositiés of Literature*“ a Quarterly Review és Revue Britannique 1876. évf. I. részében, továbbá „*Nemzetközi hasonlatok*“ Egyet. Philologiai Közlöny 1898. évf.).

A dolgok ily állapota mellett s tekintettel ezen erkölcsi vívmányok nemzetközi jellegére, mindenesetre feltűnő és épen nem örvedetes, hogy előkelő tudósokkal is találkozunk, a kik a nemzeti partikularismus szolgálatába szegődnek és minden alkalommal készek ezt vagy azt a vívmányt nemzetük becsülete (!) számára lefoglalni. Azon két beszédben, melyet Jules Ferry 1882-ben és 1883-ban a „*Congrès des savants des*“ alkalmával mondott, véleményem szerint ugyancsak erősen hangoztatja a kizárólagos nemzeti nevelést és a szűkebb haza eszményét. Ily elvek terjesztésével nem igen lehet a *revanche-nsk* folyton kísértő rémét kiküszöbölni, hanem igenis csakhamar elérhetni a *Ligue patriotique* hírhedt *décalogue-ját*.

Természetes, hogy minden ily kényes nyilatkozat csakhamar erős visszhangra talál s hogy a nemzeti szűkkeblűség e kölcsönhatása idővel elmérgesíti az állapotokat. „A Sorbonne kötelessége — mondá Lavisse a faculté des lettres ünnepélyes évi megnyitásakor 1888. nov. 5-én — Franciaországot megvédelmezni a rajnántúli egyetemi tanárok tudós rágalmai ellen, a kik győzelmükben nem tudnak nagylelkűek vagy akár igazságosak lenni. Oly történeti iskola alakult amott, a mely

országunk ócsárlásában terjeszti az önkényes tévhiteket és tanítványaival elhithetni igyekszik azt, hogy a határ átlépésével a civilizatióból a barbárságba merül, mint az az európai kutató, a ki hajójáról Zanzibár partjaira száll. Az ellenünk irányuló politikai szövetkezésnek méltó bűntársa lett ezen erkölcsi szövetkezés. Az új Sorbonne hivatása, hogy élére álljon ezen szövetkezés ellen irányuló mozgalomnak.¹

Nem kutatom, mennyiben igazoltak e vádak, de sajnosán be kell ismernem, hogy mindkét fél átlépte az erkölcsi és szellemi semlegesség határát s egy általános emberi gyengeség hatása alatt a tévedéseket a szomszédnak tulajdonítja. A kosmopolita századot Franciaországban inkább mint bárhol, a sovinsta század váltotta fel; Voltaire-t detronisálta Derouléde.

2. *A művészetről.* Egy másik elsőrendű nemzetközi erő a képzőművészetekben rejlik, melyeknek kiváló szerepét a közmívelődésben ma már egyetemesen elismerik. „Ha egy nemzet ismeri a művészeteket és ha idegenek nem igázzák le és nem szórják szét, könnyen feltámad romjaiból és biztosan újjászületik“ (Voltaire: *Essai sur les moeurs*).¹ — A művészeteknek ezen egyetemesen finomító és művelő hatásán kívül, itt egy másik, közvetlenebb befolyásukról is meg kell emlékeznünk, arról, a mely a műalkotásokat tárgyuknál fogva megilleti s mely ezeket az *ö. b.* és az emberi eszmék valóságos (élettelen) apostolaiává avatja. Mint a következő adatok igazolják, a békebarátok újabban mind inkább meggyőződnek a művészetekben rejlő eszményi fegyverek czélirányos voltáról és értékesítésüknek különböző módjairól és eszközeiről congressusaikon is tanácskoznak. A nálunk is napirenden levő művészi oktatás keretében, a hazafias személyek és tárgyak szemléltetése mellett, talán ennek is helyet kelendő szorítani.

¹ Repertórium. (*Breme*, L. A.): De l'influence des sciences et des beaux-arts sur la tranquillité publique, Paris, 1802. — *Vischer* Th.: Der Krieg und die Künste, Stuttgart, 1872, — *Bartalus* I.: A művészet és a nemzetiség, Budapest, 1876. — A Revue Encyclopédique Larousse f. é. 322. sz. „*La guerre et la* * czimen a háborút írásban és *képben* mutatja be; tanulságos volta miatt melegen ajánljuk e füzetet (ára 50 cent.). — Bloch orosz államtanácsos a párisi kiállításra a háború múltját, jelenét és jövőjét szemléltető *múzeum* bemutatását tervezi, melyet majdan Európa különböző fővárosaiban is be fog mutatni.

Néhány, a békét szolgáló műalkotás:

Les grands artisans de l'arbitrage de la Paix“ *Danger* nagy festménye az 1898. évi párisi Salonban (562. sz.). Kicsinyített mása külön füzetben jelent meg, melyhez Quesnel tanár irt magyarázó szöveget.¹ — Alberto Play Rubio „*Le a fegyverekkel*“ cz. festménye az 1899. évi párisi Salonban. — Verescsagin: *Képsorozat az orosz-török és a francziáknak oroszországi hadjárataiból.* — J. J. L. Ten Kate hollandi festő (Epe): „*Dér Friedenstempel*“ czímen egy múzeummal kapcsolatos béketemplomot tervez: ugyanott „*az utolsó ágyú*“ cz. hatalmas képterve. (Bővebbet e művészről és műveiről I. DWN. 1898:118. és 388. l.). Ten Kate a hágai békekonzferencia alkalmával egy tíz festményből álló béke-képciklust állított ki (DWN. 99:106. l.). Tőle való a következő katalógus is: *Catalogue of the Pictures, Sketches and Drawings for the promotion of International Peace* (Epe, Holland). — G. N. Dani „*Europe at peace*“ ez. érme (*War against war*: 99. febr. 10.). — R. Kowarzik ezüst érme az osztrák békeegyesület tagjai részére (N. Fr. Pr. 99. febr. 12.). — Böcklin A. nagy festménye „*Der Krieg*“ (München, 1899.); leírását I. DWN. 1897:459. l. — Max Gabriel allegorikus képe „*Der Weltfriede*“ (P. Ll. 99. jún. 1.). — Hausen Jakobsen dán szobrász „*Militarismus*“ cz. szobra az 1899. évi párisi Salonban. — Senyey Károly „*Béke*“ csoportja Budán az új királyi palotán. — Béke a czíme egy oratóriumnak, melynek szövegét Björnson írta és a melyet Grieg fog megzenésíteni. — A legújabb, Oroszországban alakult békeegyesület eszméinek terjesztése érdekében falragaszokhoz folyamodott, melyek a leszerelés és a béke főbb elvei mellett Verescsagin „*A háború apoteozisa*“ és vagy 100 békeapostol képét mutatják stb. stb. — Szóval egy „*béke-album*“ számára már is elegendő anyag gyűlt össze.

¹ A hatalmas kép tárgyának eszméje Labbé úrtól ered; ugyan-csak tőle való ez az ajánlás: *Ce tableau est dédié à la Russie.*

XIII. Pillantás a múltba és a jövőbe.

Boldogok a békességre igyekezők:
mert azok Isten fiainak mondatnak. —
Én pedig ezt mondom néktek: Szeressé-
tek ellenségeitek, áldjátok azokat, a kik
titeket átkoznak, jól tegyetek azokkal,
a kik titeket gyűlölnék: és imádkozza-
tok azokért, a kik titeket háborgatnak
és kergetnek titeket.

Máté ev. 5: 9, 44.

Minden, a mi a természetben történik: következmény, vagyis okozati összefüggésben áll, s ezen egyetemes törvény alól még a történelmi események sem vonhatják ki magukat. Elmésen mondja Hegel, hogy a történelem a kénytelen (erőszakos) szükség sorozata, melyeknek egyenlegét az erkölcsi és a szellemi haladások teszik. A jelenkor egyenlege így fejezhető ki: Nem mondhatjuk, hogy a kiválóan műveit emberek száma ma nagyobb volna, mint régebben s ugyanez áll a nagy szellemekről. Ámbár tehát alig észlelhető haladás a személyekkel kapcsolatos erkölcs tekintetében, ennek ellenkezőjét tapasztaljuk az emberiség erkölcsét illetőleg.¹ Ez a két fogalom: nemzeti jelleg és állami kialakulás nem függenek össze szükségképen. A nemzetek elkülönítése ma már nem valósítható meg, mindannyian tagjai a nagy európai koncertnek.

¹ Ugyanezt az emberiségi hitvallást Goethe „Goldenes Zeitalter“ címmel imígy fejezte ki:

Ob die Menschen i m G a n z e n sich bessein?
Ich glaub'es, denn e i n z e l n,
Suche man, wie man auch will.
Sieht man doch gar nichts davon.

A háborúra, mondják, szüksége van az embernek, és az *ö. b.* nem egyéb ábrándképnél, utópiánál. S mégis, ha egy pillantást vetünk a történelemre, meggyőződhetünk arról, hogy a társadalmi fejlődés, nemzedékről nemzedékre, lassan, de állandóan, mind jobban halad e végcél felé. Mikor az emberek kezdetleges állapotokból kiléptek, az egyéni akaratot a családalapítás korlátozta. Később, községek és államok alakulásával az egyéni akarat korlátozásának elve újabban haladt. Ezen az úton ma már odáig értünk, hogy kisebb államoknak csaknem lehetetlen háborút viselniük. Csak egy lépés van még hátra: a valódi nemzetközi (nép-) jognak megteremtése és elfogadtatása. Ezen egyetemes és megdönthetien törvényeket és jogot az összes nemzeteknek ép *ügy* el kellene ismerniük, mint a hogy egy ország törvényeit elismerik a lakosok. A nemzet-egyéneket, ha másként nem lehet, a nemzet-tömegek kényszeríthetik e törvényeknek tiszteletben tartására.

Ezen eszményi állapot azonban hosszas, fáradtságos előmunkákat feltételez: a társadalomnak nemzetközi és humánus nevelését, mely csak lassan és fokozatosan valósítható meg, mert minden haladás egy korszak kedvező mozgalmából és káros visszahatásaiból eredő különbségnek minősíthető. A végeredmény csak a részlethaladások összegeként képzelhető, hasonlóan a differenciálélekből kialakuló integrálhoz. Ugyanígy fog az évek és évszázadok béketörekvéseinek differenciál eredményeiből majdan maga az örök béke egésze létrejönni. Gyors eredményt, máról holnapra való megoldást itt hiába várunk és ne reméljünk, mert a milyen magasztos és eszményi a cél, ép oly hosszú és göröngyös az út, mely hozzá vezet. Ez az út pedig, még a végső állomástól el is tekintve, az emberiségnek valóságos erkölcs-nemesítő folyamata, maga a *világ*, mely a béketörekvéseknek örök időkre megadja és biztosítja a jogosultságot.

„Kétséget sem szenved, hogy késő utódaink a legrégebbi kornak történelmét, melynek okmányai számukra régóta veszendőbe mehettek, *csak azon szempontból fogják becsülni*, mely őket érdekli, t. i. abból, hogy népek és kormányok világpolgári szándékkal mit használtak vagy (Kant, *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht*, vége felé). A nagy német bölcselőnek ezen világtörvény jellegű tétele nagy megnyugvásunkra és buzdításunkra lehet, mert a benne rejlő

igazság mintegy már e földön igazságot szolgáltat egyének és népek humánus törekvéseinek és tetteinek. Hogy használjunk vagy ártsunk-e? a választás nem lehet kétséges, de ismételve az összforrásra utal, a nevelő-oktatásra.

Ha az államok a közoktatásügyre, a nevelésre (m. p. a felnőttekére is) fordítanak azon mesés összegeket,¹ melyeket ma még a fegyverkezésre pazarolnak, akkor az átok nyomába áldás lépne. De ez még gondolatnak is szép, jóllehet régibb keletű vágyakozás. Fichte-nek eszméjét elevenítette fel Fouillée A., mikor a következőket írta: „Az a nemzet, mely a nemzedékeknek szellemi és erkölcsi fegyverkezésére felét fordítaná annak, a mit ma a katonai fegyverkezésekre költenek, ezzel mesés fölényt biztosítana magának a többiek felett“.

Tanulmányunkban alig szóltunk a hadviselés költségeiről és áldozatairól, melyek pedig oly annyira szembeötlők. Hogy a háborúk közgazdaságilag mekkora kárt okoznak, mily tőkét emésztenek fel minden egyenérték nélkül, még ha győzelemmel végződnek is, azt már a múlt században meggyőzően mutatta ki S m i t h Ádám. - Azóta a háborúk ugyan mitem veszítettek káros voltukból, még sem tagadható, hogy javulás mutatkozik, noha időszakonként visszaesésektől megzavarva, de mégis úgy, hogy egy-egy korszak a megelőzőnek felette áll. Minden ellenkező törekvés daczára, az emberiség a jobb felé hajlik és halad, és ma már a nagy nemzetek a természet meghódításán fáradoznak, a mi biztosabb nyereséggel kecsegtet. Állandó haladásról tanúskodnak az állam- és a népjog, úgyszintén a közművelődés; a keretek kiszélesednek, mind jobban megközelítik a tökéletesség magasztos eszményét és eljő az idő, mikor az emberi szellem,

¹ Hivatalos összehasonlító adatokat l.: La Paix par le Droit (1899. p. 107. f., guerre et instruction), a gothai Almanachban és Bloch „A háború jövője“ ez. művében.

² Adam *Smith*: Inquiry etc. of wealth of nations, 1776. — Recherches sur la nature et sur les causes de la richesse des nations, par A. Smith. Traduction du comte G. Garnier, avec commentaires, etc. 2 vols. Paris 1843. — H. Roesler: Sur les principes de la théorie économique de A. Smith. 2. éd. Erlangen 1871. — Újabb forrásmft Bloch államtanácsos idézett nagy munkájának IV. kötete: *Die mÿschen Erschütterungen und materiellen Verluste des Zukunftskrieges*: Kosten des bisher geführten Kriege; Ausgaben für den künftigen Krieg.

mely Mme de Stael szavai szerint csigavonal alakban indul, békében öleli át az egész emberiséget.

Mi nem áltatjuk magunkat sem az egyik, sem a másik irányban, de hitünk és reménységünk egy szebb és jobb jövő felé fordul, mert a népek legjobbjai és a legnagyobb világszellemek mindenha a mi táborunkban voltak és lesznek.

Ha mindenki kötelességét teljesíti s híven követi e szavakat:

*Und gesichte jeder wie ich, so stünde die Macht auf
Gegen die Macht und wir erfreuten uns Allé des Friedens.*

(Goethe: Hermann und Dorothea.)

úgy majd csak bekövetkezik az az aranykor, melyről a nagy britt költő Tennyson az 1862-iki kiállításra írt kantátájában így énekel:

Népek, félre a vámmokkal,
Az egész földgömb a tiétek; felszabadulnak
Földek és tengerek, mint a lég.
Szereljétek le hajóitokat, bontsátok le váraitokat,
S cseréljétek ki a BÉKE dús áldásait.
A munka törvényei alól egy halandó sem ment,
De mindenki részes az emberiség testvéri asztalán,
Melyre hívólag int a természet
Pazarul osztván az élet virágait és gyümölcseit!

* * *

Bizony, mondom, még eljő az idő, mikor nem minket fognak bolondoknak tartani, a kik az ember oly eszményi fogalmáért küzdöttünk, melyben az ERŐ (ész) mellett ott legyen a JÓSÁG (akarat) is . . .

XIV. Függelék.

1. *A nemzetközi békecongressusoknak a tanítás és a nevelés körül kifejtett működése.*

Hogy a tíz év előtt írt pályamunkámban megpendített eszme és ajánlott megoldás mennyire felelt meg a közös szükségletnek, érzésnek és felfogásnak, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy a békebarátoknak évenként ismétlődő nemzetközi ülésein mind nagyobb mértékben szerepeltek azonos és rokon eszmék és javaslatok, a mint az a következő hiteles kimutatásból kitetszik.¹

A zárójelbe foglalt évszám az illető congressus keltére utal, mint pl.: 1. Paris 1889. — 2. London 1890. — 3. Kóma 1891. — 4. Bem 1892. — 5. Chicagó 1893. — 6. Antwerpen 1894. — 7. Budapest 1896. 8. Hamburg 1897.

A főbb eredmények a következő pontokba foglalhatók össze.

Általános nevelés és oktatás. A szülők felkéretnek, hogy gyermekeik nevelésénél tartsák szem előtt azon helyes elveket, melyek egyúttal a béke művének javára válnak. Tekintettel az ifjú kedély fogékonyságára, különös figyelmet érdemelnek az elbeszélések és az ifj. játékok (1890). — Minthogy a háborúkat rendszerint hamis világításban mutatják be az ifjúságnak, a taní-

¹ Az első nyolcz nemzetközi békecongressus határozatait, tárgyi vonatkozásaik szerint csoportosítva, megfelelő „Tájékoztató” kíséretében a berni központi békeiroda három nyelven (német, francia, angol) külön is kiadta.

tók figyelmeztetendők befolyásuk és felelősségük nagyságára és buzdítandók arra, hogy a tanulóságot egyrészt a béke művének és barátainak tiszteletére oktassák, másrészt kellően szemléltetésük azon veszteséget és nyomort, mely bármely (szerencsés vagy szerencsétlen) háború természetes következménye (1890). — A 2-ik congressus az iskolai katonai gyakorlatok ellen foglal állást, melyet üdvösebben mentőgyakorlatokkal lehetne helyettesíteni (1890). — A 6-ik congressus ezt a tanulók utazásaival és vándorlásaival egészítette ki (1894). — A vizsgáló-bizottságoknak bő alkalmuk nyílik az ifjúsággal a béke eszméjét megkedveltetni (1890). — A békeegyesületek mozdítsák elő a béke szellemében szerkesztett könyveknek és füzeteknek az iskolákba való bevezetését, mert ez igen fontos eszköz azon tévedések, balvélemények és álokoskodások czáfolására és eloszlatására, melyeket a háború hívei hangoztatnak (1889). — A ministerek felkérendők, hogy mozdítsák elő oly tankönyvek írását és terjesztését, melyek ezen irányzatnak megfelelnek, hogy pályadíjakkal buzdítsanak ilyen taneszközök megteremtésére, hogy lehetőleg szaporítsák a társadalmi tudományok (sociológia) tanszékeit, melyeknek hivatásuk, hogy a hallgatósággal a mai társadalmat megismertessék és helyes fogalmakkal lássák el a polgár- és embertársnak kötelességeiről (1890). — A béke híveinek kötelessége a modern nyelvek és irodalmak tanulása és megismerése érdekében a legszélesebb propagandát kifejteni, mert ez nem csupán társadalmi szükség, de hathatós erkölcsi eszköz nemzetközi viszályok elsimítására (1894). — A nemzeti békeegyesületek a berni irodának küldjenek jelentéseket arról, hogy a békére irányuló nevelési törekvések mennyire vannak elterjedve országuk elemi és középiskoláiban (1891).

Elemi oktatás, tanítók. A tanítók maguk között alakítsanak iskolai békeszövetségeket, melyeknek a tanítók és a tanulók körében minél számosabb hívót kell szerezni (1889). — Kiindulva azon meggyőződésből, hogy az emberszeretet, testvériség és béke eszméinek leghatásosabb eszköze ezeknek beajtása az iskolában, főleg már az elemi iskolában, a nép- és a középiskolák tanítóihoz fordul azon felhívással, hogy tanítványaikkal ismertessék meg az emberi együvértartozás, a választott bíróságok és a béke alapelveit, melyek egyúttal a modern paedagogia elvei is. A köz-

oktatásügyi ministerek megkeresendők az iránt, hogy az iskolák tantervében és a néptanítók oklevelében a hazaszeretet ápolásán kívül, mint nevelési tényezőnek, hely jusson az ember-szeretetnek; hogy ez külön szabályzat és utasítás keretében jusson kifejezésre és hogy nyilvános felolvasások útján a tömegek erkölcsi érzése nemesbüljön (1890). — A kormányok és a közoktatásügyi főhatóságok figyelme felhívandó a következő, az elemi iskoláknak szánt és az International Arbitration and Peace Association részéről 1250 frankkal jutalmazott pályaműre: „*Paix et guerre*“ par Séve (ára 60 cent.).

Középső oktatás. Igazgatók és tanárok ismertessék meg a tanulókkal a választott bíróságok elvét és alkalmazásait (1889). — A közoktatásügyi ministerek megkeresetnek az iránt, hogy *a)* az erkölcsstan tananyagába a felebaráti szeretet és kötelességek lehető nagy terjedelemben vétessenek fel, *b)* a földrajz tananyagában a néprajz (ethnologia) helyet nyerjen, *c)* a történelem tanítása reformáltassék [1. IX. fejezet 59. 1. f.] (1890).

Felsőbb oktatás. A népjog tanárai felkéretnek, hogy egyetemi és főiskolai előadásaikban nagyobb tért szenteljenek a választott bíróságok ügyének. Az illető kézikönyvekben a viszályoknak választott bíróságok útján elintézett esetei külön fejezetbe foglalandók össze (1889). — Kívánatos, hogy Európa és Amerika főiskolai polgárainak körében oly szellem és hangulat ápolassák, mely tisztelettel és barátsággal viseltetik idegen nemzetek iránt. E végből szükséges, hogy minden egyetem szervezete és tanulmányi rendje oly értelemben módosíttassák, hogy az egyetemi polgárok tanulmányaik károsítása és vizsgálataik hátráltatása nélkül léphessenek át egyik egyetemről a másikra, a mi a különböző nemzetiségek személyes érintkezése révén a kölcsönös bizalmatlanság és nemzetközi előítéletek eloszlását eredményezné.

— Az egyetemi polgárokhoz felhívás intézendő a végből, hogy a békemozgalomban működjenek közre és alakítsanak kebelükben is egyetemi (főiskolai) békeegyesületeket. — A világ nagyobb egyetemein felváltva és évente nagygyűlés és testvéri ünnep tartandó; ez utóbbin az egyetértést és a nemzetközi együttműködést dicsőítő pályamunkák (prózában és költői alakban), valamint testgyakorlatok szereplnének; amazon a békemozgalom és pro-

paganda eszközeit vitatnák meg (1891). — A közoktatásügyi ministerek megkerestetnek az iránt, hogy utasítsák a történelem tanárait arra, hogy ne azon eseményeket részletezzék, melyek alkalmasak a népek közötti gyűlölséget támasztani és ápolni,, hanem a fősúlyt azon tények időszerű magyarázására fektessék, melyek a polgári és a politikai életben a legnagyobb haladást létesítették (1890). —Páriében nemzetközi főiskola alakult (1893), mely nagy szolgálatokra van hivatva a békére való nevelés körül. Revideáltatja a tankönyveket, melyekből kiküszöböli mindazt, a mi a háborúskodást kedvező világításban tünteti fel s utal a társadalmi rendnek s a népek egymás közötti viszonyának helyes alapjaira. — Kívánatos, hogy a főiskolákon külön tanszékek; állíttassanak a nemzetközi egység és egyetértés, valamint a népjog és a választott bíróságok tanának részére (1893—94).

(A többi tárgyunkkal összefüggő congressusi határozatokat közvetlenül az illető fejezeteknél és pontoknál idéztük.)

2. Békemozgalmak Magyarországon.

Az első szerény s egyúttal eredménytelen kísérlet egy Magyar Békeegyesület megalapítására tudunkkal 1888-ból való és a „P. Lloyd“ febr. 9. számának tanúsága szerint az akkor Budapesten időzött híres angol békebarát, Hodgson Pratt nevéhez fűződik, a ki az angol „International Arbitration and Peace Association“ küldötteként jelent meg és társadalmunk néhány előkelőségét értekezletre hívta meg.

A következő kezdeményezés 1894-ig váratott magára s kinyomatott alapszabályokkal¹ igyekezett nyomot hagyni; valósággal azonban csak 1895. decz. 14-én alakult meg a „*szent korona országainak békeegyesülete*“, melynek alapításáról és kezdetben rendkívül buzgó működéséről a kiadott első (és eddig egyetlen) „Évkönyv“ számol be, mely 1897-ben jelent meg 61 lapnyi terjedelemben e sorok írójának szerkesztésében. A magyar nyelvű békeirodalom még igen szegény s kezdetleges

¹ A „Magyar Békeegyesület“ Alapszabályai. Temesvárott, nyomtatott Csendes Jakabnál 1894, 11 lap.

8 főleg alkalmi czikkekre szorítkozik.¹ Kant-nak alapvető és örökbecsű értekezése „*Zum Ewigen Frieden*“ (1795) e bölcselőnek rokontárgyú kisebb értekezéseivel együtt bevezetéssel és magyarázatokkal ellátva a M. T. Akadémia kiadásában megjelenő „Philosophai írók Tára“ számára már sajtó alatt van. Ugyanott adom a magyar békeirodalomnak bibliographiáját első kísérletként.

¹ Tudtommal az egyetlen nagyobb, önálló magyar békemű *Dessewfy* Marcellnek német nyelven megjelent e című könyve: *Beiträge zu einer Doctrin des menschlichen Friedens und des allmenschlichen Rechtszustandes* (Pest, 1861. 365 lap; Breitkopf és Härtel lipcei nyomdájából).

TARTALOM.

	Lap
Bevezetés	1
I. Előszó	5
Egy egyetemes békemű általános tervezete	9
Szemle néhány béketerv felett; a mozgalom két főiránya	15
A nevelés mint a békeprobléma egyetemes alakja	25
A modern nevelésnek néhány hibájáról és hiányáról	29
A nyelvkérdés: a soknyelvűség mint negatív erő.....	36
A sovinizmus természetrajza	40
1. Aphorismák a hazafiságról	41
2. Hazafias superlatívusok	43
3. Tanulások	47
A nevelésnek egynémely helyes elvéről	51
A történelem tanítása	55
A háború az irodalomban és az ifjúság olvasmányai	65
Nemzeti nevelés és európai műveltség; nemzetközi iskolák	71
A tudományok és a művészetek mint pozitív erők	76
Pillantás a múltba és a jövőbe	82
<i>Függelék:</i> a nk. békecongressusoknak a tanítás és a nevelés körül kifejtett működése; békemozgalmak Magyarországon	86